प्राचीन नेपाल

पुरातत्त्व विभागको द्वैमासिक मुखपत्र

ANCIENT NEPAL

Journal of the Department of Archaeology

संख्या ८४
कार्तिक—मंसीर २०४१

Number 84
October-November 1984

सम्पादक
जनकलाल शर्मा

Edited by
Janak Lal Sharma

प्रकाशक
श्री ५ को सरकार
शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय, पुरातत्त्व विभाग
काठमाडौं, नेपाल

Published by
The Department of Archaeology
His Majesty's Government
Kathmandu, Nepal

प्राचीन नेपाल

संख्या ८४

कार्तिक–मंसीर २०४१

Ancient Nepal

Number 84

October–November 1984

सम्पादक

जनकलाल शर्मा

Editor

Janak Lal Sharma

प्राप्ति स्थानः–
साझा प्रकाशन
पुलचोक, ललितपुर
नेपाल ।

To be had of:-
Sajha Prakashan
Pulchok, Lalitpur
Nepal.

मूल्य रु. १०।-

Price Rs. 10/-

Printed at Matribhoomi Press, Ghantaghar

Prachin Nepal
Downloaded by - Ravi Shakya
No. 84, Oct. -Nov. 1984, Kartik - Mansir 2041

विषय–सूची

Contents

Page

Preliminary Report On the Northern Regions' Cultural Heritage
– *Corneille Jest*
– *Tej Ratna Tamrakar*
– *Vishnu Ranjit* 1

From Hunting – Gathering to Food Production: A Brief Look on Impact of Early Man's Shift to Farming
– *Prem K. Khatry* 19

Nepal
– *Sylvain Levi* 27

नेपाली खण्ड **पृष्ठ**

राजा नृपेन्द्रमल्लको भूमिसम्बन्धी तमसूक ताडपत्र
– श्यामसुन्दर राजवंशी १

नेपालमा करिया मोचन – होमप्रसाद 'गृहस्थी' ३

प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणाका समयका नेपाल–भोट युद्धका ऐतिहासिक सामग्री १४

ऐतिहासिक पत्रस्तम्भ २९

Preliminary Report On The Northern Regions' Cultural Heritage

Mustang District, Nepal (May 1978)

- Corneille Jest
- Tej Ratna Tamrakar
- Vishnu Ranjit

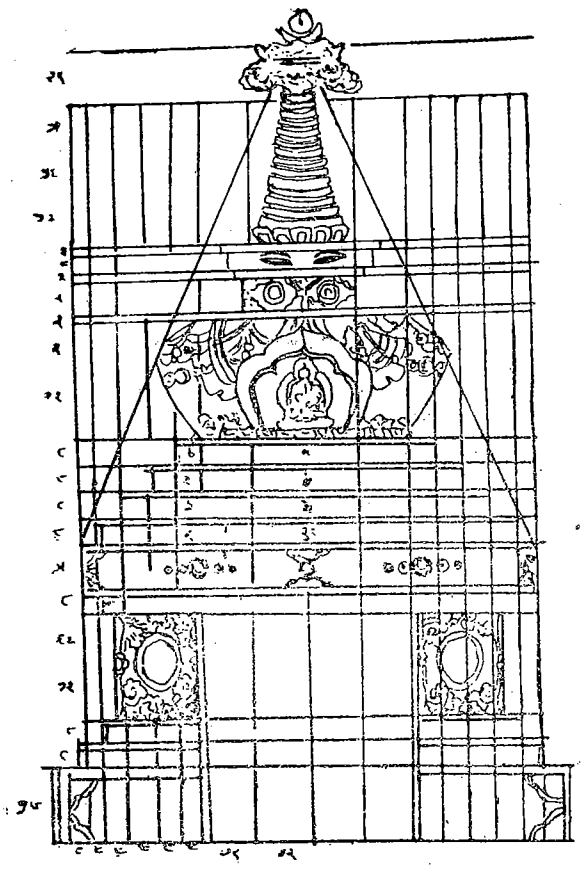

Cultural heritage of Nepal
Northern regions
Mustang District (South)
Preliminary Report May 1978
Dept. of Archaeology, Nepal.

CONTENTS

INTRODUCTION
MAP

1) The culture of the Mustang District.
2) Buildings of religious and historical importance.
3) Building structure.
4) General identification and description of buildings visited.
5) Recommendations (for buildings and cultural documents)

TABLE 1 List of monuments surveyed.
TABLE 2 Dates of the important festivals in the Kali Gandaki Valley.
TABLE 3 Elements to be collected for the regional Museum.

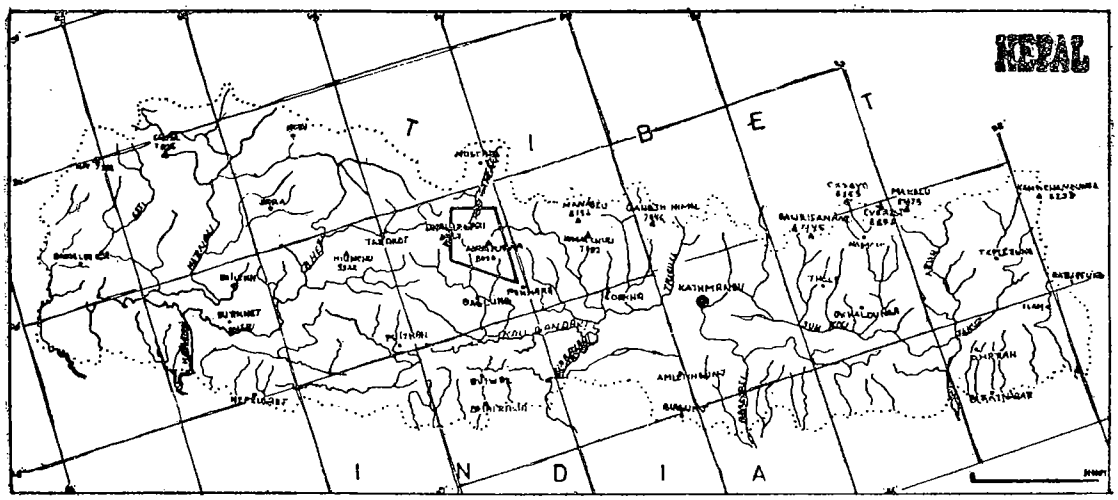

A survey of the religious and historical buildings of the Mustang District, Nepal.

Location map.

Date of survey : May 1978.

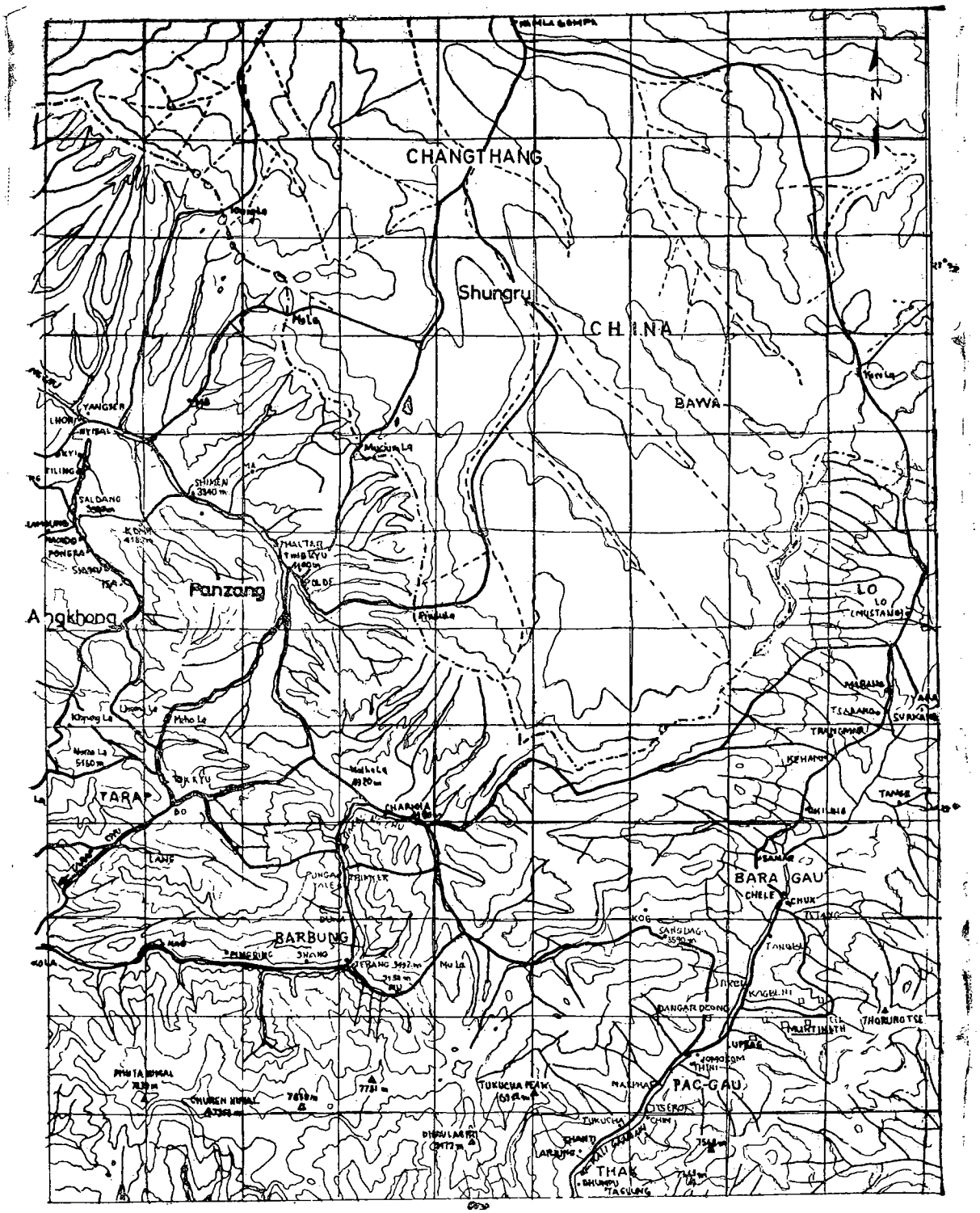
CHANGTHANG
Shungru
CHINA
BAWA
Panzang
Angkhong
LO
LO (MUSTANG)
TARAP
BARBUNG
BARA GAU
PAC-GAU
THAK
N

Introduction

The Department of Archaeology, H.M.G. Nepal has taken the initiative to preserve the culture of the Northern regions of Nepal.

The Department has, to this end, fielded a team in the Mustang District, Dhaulagiri zone, to record the state of the culture. The purpose of the visit was to make a detailed study and survey of the religious buildings and their contents in an area where tourism is developing very rapidly.

The study was carried out in May 1978 by a team selected from the Department of Archaeology: T. R. Tamrakar, photographer, V. Ranjit, surveyor, with the assistance of C. Jest, anthropologist.

The contacts were greatly enhanced by the help of the regional and local authorities, C. D. O., members of Panchayat and religious leaders.

This is only a preliminary report of necessity incomplete. The data collected (i. e. measured drawings of each building group/a photographic record/historical and socio-religious informations) being with the Department of Archaeology, H. M. G., under a separate recording.

The field work

T. R. Tamrakar has kept a register-book in which he has given :

- a detailed list of the photographs taken for each building surveyed.
- data of historical importance.
- comments of local officials (Pradhan panch, Sabhapati, C. D. O.) on the state of preservation of the monuments.
- a list of ethnographic material for the regional museum.

Specimens for museographic use has also been located in the different cultural areas visited (Table 3).

A careful investigation of manuscripts and epigraphic records is yet to be made.

Area Surveyed :

It was decided to concentrate on the lower part of the Mustang district.

We left Pokhara and via Shika reached Tatopani (Hot Springs on the Kali Gandaki River). We started the survey in Ghasa and concentrated mainly on the valley of Muktinath and between Jomosom and Larjung.

We met the following local members of Panchayat :

The assistant C. D. O. of Mustang District.

T. P. Tula Chand,	Tukucha (P. P.)
Tsewang	Sadasya, Luprag
Karma Oser	Sadasya, Chonkor
Wangchug	U. P. Dzong
Palzang-Wangdi	Sadasya, Dzong
Palgon	Dzar (P. P.)
Phurwa Lal	Kagbeni (P. P.)

Deva Narsing Bhatta C., Jomosom (P. P.)
Janak Kumar Sher C., Kagbeni (Panch Secretary)

1. The culture of the Mustang District

In the present district of Mustang, Tibetan influence, technical, cultural, religious (and political until the end of the eighteenth century) came as far as the Thak region. Customs, traditions and art are Tibetan. The history of the district, as in the other high altitude areas of Nepal, is intimately linked with religion.

The Tibetan speaking populations of the Northern mountain areas adhere to Mahayana Buddhism, whereas the Nepali speaking populations represent orthodox Hinduism. The

social, cultural and economic situation of the Buddhist populations has undergone since 1960 a series of changes. Traditionally an important trade flowing across the Himalaya provided opportunity for economical,social and religicus contacts. Since 1960 the trade has slowed down but there occured an adjustment to the change of the political situation. The religious institutions have been maintained. The orders[1] of Tibetan Buddhism do not differ in the essential beliefs and practices but vary in their traditions and liturgies. The Buddhist Canon (Kanjur) and commentaries (Tenjur) are revered in common by all the orders, but they have developed their own literary texts and extra-canonical works.

The upper part of Mustang (in classical Tibetan : gLo-sman-thang) is under the control of the Sakya-pa. A revival took place through the zeal of the nGor sub-sect of the Sa-kya, founded by Lama Kun dga bzang-po (1382-1457). According to the biography of this lama, Buddhism entered Mustang in the fifteenth century (Tucci, P. R. 17).

The bKa'-brgyud-pa and rNing-ma-pa represent another wave of Buddhism which penetrated at a later date into the region, and established in the Southern part.[2]

It is also surprising to find in the district a series of Bon-po shrines. This religion, an adaptation of indigenous beliefs of Tibet into a scheme greatly influenced by Buddhism (it has adopted much of Buddhist teachings and religious practices) has adopted in two villages in the area. Pilgrims and lamas from Khams have founded these communities. Luprag is the main centre of this Bon-po order (North-East of Jomosom.[3]

There are in this region religious beliefs that have preserved a great deal of the original ideas neither Buddhist nor Bon. Up today there is a survival of the ancient beliefs, an original religion uninfluenced or influenced very slightly by Buddhism.

The most remarkable cultural site in this region is the pilgrimage place of Muktinath.

The legends concerning Muktinath connect it with Manasarowar in Western Tibet, the saint Padmasambhava and the 84 siddhas who are said to have visited the place and left their walking sticks, now the poplar grove of the sanctuary....

1. (Belonging to four main groups : Nying-ma-pa, "old order"; Sakya-pa, the order of the Sakya, from the monastery of Sakya founded in the eleventh century; Kagyu-pa order of transmitted teachings; and the Gelug-pa, "virtuous order")
2. The worship of the Nying-ma-pa order centres around Padmasambhava, "Lotus-born", an historical figure who helped in establishing Buddhism in Tibet in the eighth century. He is now regarded as a manifestation of Avalokitesvara.
3. The Bon-po lamas have contacts with members of the same order in Dolpo and Tichurong (Tarakot) and in winter go to Mussorie, India where an important group of Tibetan lamas is settled.

There are smaller temples in Dzar, Jomosom, Thini and Nabrikung above Larjung.

The inhabitants of Luprag and Thini are Bon-po. It seems that the proximity of the sacred cave of Guru Sang phug near the Dhaulagiri is the reason of the presence of a Bon-po temple in Nabrikung.

2. Buildings of Religious and Historical Importance

TYPOLOGY

– RELIGIOUS BUILDINGS

The religious buildings fall into four categories and this often decides their location :

a) The monastery, *gompa*, is built in a distinctive style: a temple forms one side of a square courtyard, the other three sides are cloistered and serve as accommodation for monks and rest–rooms for visitors. Often it forms an isolated unit from the settlements.

Usually the assembly hall of fair dimensions occupies the lower level preceded by a porch. On the first floor the dwellings of the head lama of the community and a small temple, the 'Defenders' room' or *srung-khang*, reserved for divinities which were once hostile to the buddhist faith but have been converted.

b) The village temple, *yul gi lhakhang :* the building is located fairly close or in the centre of the village and belongs to the community as a whole.

There is a caretaker's dwelling attached to the temple. The assembly hall fronts onto a forecourt which is flat and surrounded by a pillared arcade.

c) The family temple, *lhakhang*, is a small chapel attached to a private dwelling belonging to a wealthy member of the community. The shrine is always located on the upper floor of the house.

d) The community assembly house : Each village has an assembly house, *mi-tsog-sa*, with a religious character, containing religious books and images of the divinities.

Men assemble there to take decisions for the community.

Other religious monuments

Around the temples, at the entrance of the settlements, along the important trails are built monuments such as :

– *CHORTEN*, lit. 'support for worship' (*mchod-rten*),[4] is the typical Buddhist monument ; primarily a shrine, symbolizes universal buddhahood. The form of the *chorten* is identified with five elements which represent the total phenomenal existence : the square base identified with earth, the dome : water, the tapering section : fire, the lunar crescent : air, the solar disk : space

Among the smaller chorten there are groups of three (circa two meters high) with a square base and a double tier. They are called *rig–sum gon–po* (*rigs gsum dgon–po*) and represent the three great bodhisattva, 'saviours': Manjusri, Avalokitesvara and Vajrapani.

The entrance porch of a settlement is conceived as a chorten usually painted inside on the ceiling and four walls with sets of divinities.

Walls called *mani*, rectangular in shape, the stones of the highest level are carved with religious invocations.

Rows of prayer wheels (usually 108) set into a wall. The rocks along the trail can also be incised with the spell Om Mani Padme Hum.

– FORTS, PALACES,FORTIFIED VILLAGES

The establishment of forts or 'dzong'

4. The term for general use is *stupa* (sk.)

(*rdzong*) is important in the local history. It was a strategic strong point, an administrative centre and also a store house. The *dzong* has always been built on an isolated peak with thick walls of a rammed-earth construction. All the buildings of the *dzong* type visited are now in ruins. Only the latest 'palace' of the chieftain of Dzar, a three storied house, is in use but in a very bad state of preservation.

3 Building Description

Although each religious building has its own particular features, they all follow a standard pattern in their lay out (as given in buddhist religious texts).

The type of materials employed follow a regional pattern which has not yet been disturbed with the advent of corrugated tin sheeting.

The buildings except for the large monastic ones, follow the domestic scale and design in the Tibetan tradition.

They are constructed of stone, rammed earth or sun baked bricks. They have very few windows, the openings light the attached dwelling. Often light comes in through a lantern centrally placed on the roof.

The main temple-block is usually square in plan. The structure stands on a low platform (h:0,40m). The roof is flat.

The temple block consists of an outer porch which is open to the East or South (very seldom to the North).

Centrally placed in the main wall is the entrance door to the assembly hall, with a high threshold.

The assembly hall is generally square in plan, dark as there are few openings giving light to the interior.

The posts supporting the ceiling are square in section and tapered slightly upwards.

At the upper end there is a construction, ornamented with motives carved and painted. The post extends once more to support the bracket which extends along the beams they support. The brackets are often carved and painted. Posts, brackets, beams elements of the altar, being carved and painted, become one of the striking features of the assembly hall.

The altar can be flanked by wooden racks containing the religious books.

Directly opposite to the entrance is the altar (but this is not always so) upon which stands the image of the divinities, offerings and religious books on racks.

The walls are painted all the way round sometimes with decorative murals representing elements of the buddhist pantheon.

In the smaller building, centrally placed in the hall are four columns (posts) forming a grid to support the ceiling and roof. (In the bigger buildings a system of columns holds up the ceiling, organized in a regular order).

The temple is distinguished by its decoration. The external walls are whitewashed with a horizontal red band at the top. (The Sakya temples have red walls). The joists of the ceiling of the upper storey jut out and support a parapet wall (in the farm houses: the brush wood piled and forming parapet).

In front of the temple-block there is a fore-court varying in size according to the location. Part of the religious ceremonies such as the ceremonial dances are performed and pilgrims gather in the courtyard.

Construction

Walls : Walls are usually built of locally available stone up to an elevation of 0,80 m to

1 meter (the stone is bedded in mud morter), then in rammed earth or sun dried bricks. (This type of construction is common throughout Southern and Western Tibet).

In the Mustang district walls are often made of rammed earth (pise), called *gyang* in Tibetan.

Two lines of planks are set on top of the foundations and held in place (and parallel) by wooden cross-bars. One pours a mixture of earth, mixed with water, between the planks and ram it hard with wooden rammers. After a long time of ramming the planks are raised to rest on wooden pegs driven into the completed layer, and so on. The holes of the pegs which can be seen once the building finished give a distinctive feature to the walls.

Sunbaked bricks, *pob*, are made with earth mixed with water and rammed in rectangular moulds.

The walls are about 0,50m to 0,60m thick; they are externally plastered over with mud (to receive a decorative colour)or with white clay.

(In the region of Muktinath the different kinds of clay come from Tetang.)

Windows, openings, doors are formed in timber (Pine) using the local techniques.

Roof : The roof is of a typical Tibetan style, flat in the form of a terrace.

The structure is simple, above the ceiling joists, is laid a thick cover (0,30 m) of brush wood (Caragana) which is in turn covered with a layer of clay. The roof has a very slight pitch to evacuate rain water.

Floor and Ceiling : The upper structure is carried off the lower grid of columns supporting long brackets that carry the beams spanning across the room (the columns which rest sometimes on a padstone) are tenoned through both the bracket and the beam above. The beams in turn carry smaller ceiling joists closely spaced with boarding cover. There is a direct structural link with the roof to transfer the roof load to this sub-structure.

Ground floor : The assembly of monks will sit directly on the floor, for this reason the floors are boarded with wide planks (Pine wood) set onto a sub-frame laid on the earth below.

The floor of the porch will be paved in stone (can also be in timber).

Inner linings : The internal walls of the temple are decorated with murals. The walls are plastered with a coarse mud plastered and then given a special finish with a clay mixed with local paper (made with Daphne) which is smoothed with a conch shell.

The paintings are executed using a water based colouring.

MATERIAL USED

Stone

Local material

For the clay cover : clay and ochre from Tetang.

Wood

Juniperus	for posts, brackets and
Fir	beams (from Sompo)
Poplar	for rafters.

4. Building Descriptions

LUPRAG (Plan 1) (Plate 1 A, B)

Luprag is located on a terrace on the left bank of the Luprag–Chu, North-East of Jomosom. It is an old Bon-po settlement (16 households, Kagbeni Panchayat).

The temple is located in the middle of the village. The building (10m X 21m) includes a courtyard, partly covered, with adjacent kitchen and rooms and an assembly hall.

The assembly hall is of important dimensions (8,80mX9,40m). A lantern supported by four pillars is centrally built above the hall.The walls are covered with murals representing *Bon-po* divinities.The paintings have been done in 1973.

Luprag is an important pilgrimage for the *Bon-po* (Ne chen gom phug gya tsa),

A famous lama, Yan-ton, spent nine years above Luprag. The cave where he meditated, located above the village site, is now a pilgrimage.

14 men have a religious training.

Religious festivals :

6th lunar month 15th day
8th lunar month last day
10th lunar month 14th day

There was a monastery for nuns East of the village. Today it is no more in use.

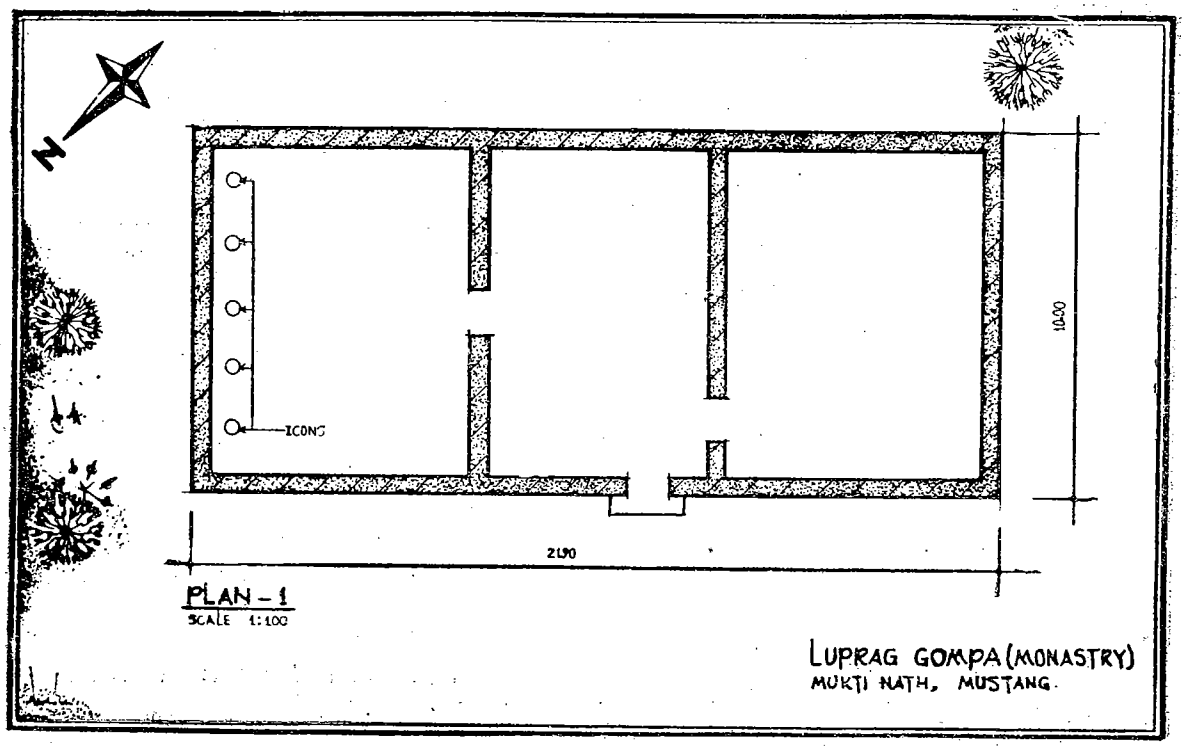

THE VALLEY OF MUKTINATH (*Dzar dzong yul drug*) (Plate 2)

The Valley of Muktinath oriented West-East lies on the North of the Nilgiri Range, part of the main crest line of the Himalaya. This valley is known as Dzar-dzong yul drug : "Dzar dzong and the other villages, six in all."

There are three important villages on each side of the stream, Muktinath being located high above them. Going upstream from

Kagbeni one reaches Khyingkar, Dzar and Purang; on the left bank: Chonkar, Dzong and Putra, in the order of descent.

Dzong was originally the seat of the 'king' of the valley. One of the kings moved to Dzar and today the village leader is a member of the kings' lineage.

The houses of the villages stand close together in the middle of terraced fields, and the settlements and irrigation channels are underlined by the green colour of poplar trees in a brown rocky and earth barren landscape.

Muktinath Pilgrimage :

Muktinath is a famous place of pilgrimage for Hinduists who worship Visnu and Buddhists who honor Padmasambhava. The later is said to have visited the place and spent some time in meditation there. The pilgrimage place, at an altitude of 3750m is located on a mountain slope facing West. A poplar grove indicates the location in that otherwise treeless landscape; 108 water spouts have given the Tibetan name Chu-mik gya-tsa (Chu-mig brgya-rtsa: "place of the hundred springs").

The religious buildings and shrines are distributed around the two spaces.

The temple of Visnu :

This temple is standing free in a courtyard near the 108 'springs', built in the Nepalese pagoda style with three tiered roofs (extern dimensions: 5,55mX5,55m). It contains images of Visnu (the Tibetan pilgrims call Avalokitesvara), Laksmi, Saravasti and a smaller one of the bird Garuda. Water flows through 108 spouts made of guilted copper or brass in the shape of bulls heads (1.:0,50 cm). Pilgrims drink a few drops of each spout, or bathe under each of them.

SALAMEBAR DOLAMEBAR GOMPA (Nep. *Jwala Mai*, (Plate 3 A,B), (*Sa-la me-'bar rdo-la me-'bar dgon-pa*, "The temple of the miraculous fire"): The flames of natural gas burn in little caves under the altar of the temple, on the left 'the earth burns', in the middle 'water burns', on the right 'stone burns'. The temple of rectangular plan (9,40mX 6,40m) is in a very bad state, the four pillars supporting the flat roof are rotten and the building needs badly repair. On the altar terracotta images of: Padmasambhava, Avalokitesvara and Vajradhara.

MARME LHAKHANG (*Mar-me Lhakhang* (Plate 4A,B), ("Temple of the lamps") is located on the North East of the site above the grove of Poplars. It is a two storied building.

The assembly hall (6,70X7,10m) contains an image of Padmasambhava seated on a lotus flower and a statue of Lama Trutob Senge Yishe. 4 pillars support the ceiling of the first floor, partly occupied by the keepers quarters. The building is old and in very bad condition.

The owner of the temple was Kushog Jampal Rabgye from Dzar (1901–1978)

Religious ceremonies : each lunar month, 10th day
7th lunar month, 15th day

GOMPA SARWA (*dGon-pa gsar-pa* : 'The new monastery') built only forty years ago is now a ruin.

The building complex includes a courtyard with kitchen and rooms, and a main temple of two stories.

One has access to the assembly hall through steps; a series of pillars support part of the facade of the upper stories. A double leaved door leads to the inside. The framework is finely carved and painted.

The assembly hall (10,70X18,50m) is divided in two parts by a wooden screen.

On the altar, terra-cotta images of Sakya-muni, to the right : Padmasambhava and on the left : Avalokitesvara two : *chorten* represent the Jowo of Kyirong; one can circumambulate this part of the assembly hall.

All the temples are cared for by nuns or old women from Dzar, Purang and Khyinkar; they belong to the Nying-ma-pa order and collect donations from the three villages and the pilgrims.

There is a Hindu priest from Rakhu (near Beni) for the Hindu devotees.

The main religious festival is held on the full moon of the 7th lunar month : Yarton (*dByar-ston*).

GAR GOMPA (*sGar dgon-pa*, 'Temple of the encampment') : About 1 km North West of Muktinath the temple of Gar is built on a small eminence. It is looked after by nuns from the villages of Purang, Dzar and Khyinkar.

The lama founder is Tenzing Repa, born in Dzong. The assembly hall (10,40X 5,90m) has been repainted a few years ago by Phu Dorje, a painter of Lo. Among the frescoes a series of lamas of the Ka-gyu-pa order. Part of the building is in good state.

CHONKOR

There are 33 houses in Chonkor.

The village temple - two storied - is built above the village and the terraced fields.

The walls are in *gyang*, painted red.

The assembly hall (9,45X7,20m) is in a very poor state. A number of images include Padmasambhava, the Buddha of the Three Times, Sakyamuni.

The religious men are all married and claim to belong to the Nag-pa sect (Nying-ma-pa).

Lama founder : Tsebgye Dorje Senge.

(One must note that local lunar calendar in use is the same as the one in Luprag and differs by one month from the one in use in the other villages of the valley).

DZONG (Plate 5)

Dzong (S. I.: Chohang), which means just 'castle', is the largest of the 'six villages' of the complex called Dzar Dzong Yul drug (35 houses) The original name of the locality is 'Peak of Supreme Victory' (*Rab-rgyal rtse*). The ruins of the fort or palace are impressive on their dominating position. Dzong was the seat of the king of the whole valley.

The monastery is built inside the fort at the highest level and is the only building in fare condition. (Plate 5B, 6A).

The religious establishment is Sakya-pa (Ngor-pa). The building (extern dim.: 15X 13,30m) is an intricate complex of rooms at two levels, partly monks' dwellings and kitchens.[5]

The assembly hall (inside : 9,35X12,50m) on the lower level opens in its middle on the first floor and by a lantern on the flat roof.

The upper level is partly used as a kitchen for the important ceremonies, and the chapel dedicated to the Fierce Divinities. The assembly hall is painted with frescoes of exquisite beauty, though in a bad state of presentation.

5. There are only 3 rooms in good condition today.

On the altar there are a number of important images (terracotta) of Sakyamuni and Lama Tenzing Repa.

This gompa of historical importance is in a very poor state and needs repair.

Religious festivals : 1st lunar month 1-12 day Fastning
4th lunar month retreat of the monks
8th lunar month 15th day
9th lunar month 29th day

DZAR GOMPA

The village of Dzar (3540m) dominates the upper part of the valley of Muktinath with the old fort and the monastery.

The monastery, Dzar-chos-sde, is a two storied solid construction on the Western end of the village (ext. dimens;: 10,30X8,85m).

The assembly hall (9,35X7,20m) is richly decorated with images of Sakyamuni, one in terracotta, the second one in guilted copper.

A grid of 8 posts supports the first floor. On the first floor a chapel of the Fierce Divinities with images of Sakyamuni.

The lantern has been rebuilt in 1966, but the terraced roof is in a very bad condition mainly due to the size of it and the difficulty to evacuate snow or rain water.

The religious community belongs to the Sakya–pa (sub-order, Ngor-pa-. Palzang Tsering is the oldest member of the community.

DZAR / TSULTRIM GOMPA :

The temple has been built in 1973. The previous site is 1 km to the East.

The building is located on a flat terrace at 3550m dominating Dzar.

The assembly hall is of rectangular size (ext.: 10,30X8,85m; inside: 9,20X7,60m). The walls are in stone and mud bricks. The inside walls are crudely painted with the eight auspicious signs.

On the altar : images of Padmasambhava, Sakyamuni, Vajradhara.

DZAR / BON-PO SHRINE :

A small Bon-po shrine is located a few hundred meters above the village of Dzar. The building is new (built in 1975) its owner, a young lama whose family came from the Tibetan province of Khams.

The chapel (6X6m) is on the first floor and contains an altar with an image of Shenrab.

The owner, Tsultrim Gyaltsen, is also a painter.

KAGBENI (Plate 6B)

Kagbeni (*Bkag*), on the left bank of the Kali Gandaki on the confluence of the Muktinath river, occupies a strategic position in this part of the valley, commanding the entrance of the region of Lo.

There was once a 'king', and one can see the ruins of the palace. The village is organized as a fortress.

The temple, Kag–cho–de (*dKag–chos sde*) is built not far from the river's left bank.

It is a three storied building (ext.: 14,50X 14,50m), the building structure is complex, the ground floor being a series of buttresses supporting the upper levels.

On the first floor, the assembly hall (9,20X7,00m) is richly decorated. On the altar:

a bronze image of Sakyamuni and several smaller images in bronze.

The frescoes, in Sakya-pa style, represent the Five Buddhas, on the left wall; Padmasambhava and Sakya Lamas on the right. On the left side the Kanjur in racks.

On the second floor, supported by 6 posts, the room of the Fierce Divinities and the dwelling of the keeper.

The benefactors are members of the villages of Dzangar Dzong, Pelag, Peling, Thiri and Kag.

TING-RI

Ting-ri monastery towers an a high cliff (3100m), the little village and oasis of fields lines along the right bank of the Kali Gandaki.

This monastery, Sam-drub-ling (*bSam-grub gling*) is in ruin except the main temple which is though in a very bad state of conservation. It was once a very active centre and more than fifty years ago sixty nuns lived there; today there are only three nuns who assemble once a month. The entrance porch facing East contains a set of slate plaques with painted carvings of monks.

The assemble hall (9,10X7,00m) has been repaired in 1972.

On the altar, the images of Lama Dorje Gyaltsen, Thogme, Ngawang Gyaltsen, Lhori Gyaltsen, behind the image of Padmasambhava, a chorten contains the skull of a lama (not identified).

The Eastern wall and the terraced roof are in a very bad state. The loneliness of the temple is one of the reasons of the theft of statues which was done in 1965.

JOMOSOM / PANCH-GAON

BON-PO TEMPLE

In the Jomosom at the North Eastern end of the village there is a small Bon-po temple, looked after by a young man from Luprag.

Built on a square plan/the four pillars support a small lantern.

The main images are : Wal-sa, Tiger-god and 'Victorious one.' The building is in good condition.

THINI GOMPA

At an altitude of 2900m just above the village is located the Bon-po temple at present under repair.

The walls are in stone up to an elevation of 0,50m and in *gyang*.

On the walls the eight auspicious signs. Images of Kuntubzangpo and Oser.

KU-TSAP-TER-NGA

The monastery of Ku-Tsap Ter Nga (s*Ku-tshab gter-nga*) "Five treasures of Bodily Representation", is located at an altitude of 3000m on a spur dominating the valley (North East of Marpha) on a space of level ground. It commands beautiful views of the Kali Gandaki. The temple unit was before 1973 open to the North with courtyard and dwellings.

The normal way of approach is from the North, coming form Thini and on the way up one worships a sacred lake and the prints left by Guru Rinpoche. Many pilgrims come here on special occasions (7th Tibetan lunar month) to worship the five treasures brought from the monastery of Samye in central Tibet (D. S./H.P. 186).

The assembly hall (inside : 9,25X7,75m; height : 3,30m) is an impressive room finely decorated.

The walls are covered with murals. Upto 1,40m, the walls are painted brown, above on the left set of Tranquil and Fierce Divinities, on the right Padmasambhava in his different manifestations.

The lantern is finely painted.

Elaborated craftsmanship can also be seen in the manufacturing of the carved and painted pillars and beams. On the Western side (altar) a row of images of : Maitreya, a guilted bronze (h.: 2m), Avalokitesvara (h.: 1,50m), Vajradhara, Amitabha, Sakyamuni, Padmasambhava...

The main temple was repainted in 1956 (D. S./H. P. 187). The interesting part of the construction is the former entrance on the North with carved doors, lintels and posts. The roofs of the building complex have been repaired in 1973–1974.

The building has been extended in 1973 by the addition of a big courtyard on the Southern side of the main temple. A balcony (h. : 2,50m) is surrounding the courtyard at story level.

A community of monks of the Ka-gyu-pa order are in charge of the temple. The Head Lama died in 1972 and has not yet been replaced There is no keeper living in Ku-tsap-ter-nga, and offerings are made on the 10th day of each lunar month.

The main ceremonies are held in the 4th, 8th, 9th Tibetan months.[6]

SHANG (S. I. : Syang)

In the center of the village of Shang there is a small village temple. A new monastery is under construction. The owner, Lama Lobsang Temba, is native of Thak. He has been educated in the Ka-gua-pa order spent years in Kyirong and in Nub-ri where we met him in 1969.

Painting and frescoes is in progress.

MARPHA

The temple is centrally placed in the upper section of the village.

Tucci states that the temple was destroyed during the war between Nepal and Tibet.

The main images of the temple are Amithaba, Avalokitesvara and Padmasambhava.

The murals represent the Tranquil and Fierce Divinities. This temple possesses the series of volumns of the Tenjur.

There is also a private chapel in the Southern section of the village, a set of the Kanjur is kept there.

Above the village there is a small ermitage (images of Vajrapani and Amitayus).

Also above the village on the Northern side a cliff of triangular shape painted red and white and said to be one of the entrances to the hidden tresors of the peak Mulegangs (Dhaulagiri).

THAK

TUKUCHA

There are three temples in Tukucha.

The oldest is located at the Southern end of the settlement. Rani Gompa, "The Queen's

6. Tucci P. R. (1956, p. 12) mentions "important works of art were spared when the temple was burnt down during the Nepalese-Tibetan war."

monastery" (in Tib. : *bKra-shis chos gling*) is looked after by a community of nuns.

One reaches the temple through a court-yard surrounded by the keeper's dwellings.

The place is in a very bad condition. The frescoes painted in 1969 (my own observation, see also D.S./H.P. 178–179) are in lamentable condition. The main image is that of Padma-sambhava.[7]

This temple was originally a Ka-gyu-pa foundation as a number of other temples in Thak, but now the nuns follow the Nying-ma-pa rule.

MAHAKALI GOMPA

It is located in the centre of Tukucha; the building stands in its own ground surrounded by a wall. The main images are the Buddha of the Three Times and a smaller one of Mahakali.

GOMPA SARWA

"The new monastery", is at the Northern end of the locality, a red two storied building in its own ground.

There are also small chapels containing the Kanjur and the Tenjur in the residences of the Sher Chand clan.

GHASA

In the centre of the village of Ghasa, there is a small shrine called 'Thugchempa', containing the volumes of the Yum given to the village by Kamal Bahadur Subbah.

The building is one storied, built on a porch with tiered roof. (5,60X5,80m). The construction has been repaired in 1938 (1995 B. S.). The Yum is not red once a year as it is the custom in buddhist country (there is no lama in the neighbourhood) but when there is a natural calamity such as insect disease, the villagers carry the religious books around the fields.

This procession takes also place twice a year in Jeth Purni and Magh Purni.

In the Thak region the nine main temples are under the custody of the Nepal State (*Lalmoharia Gompa*) :

1– TSEROK	
2– TUKUCHA	RANI GOMPA
3– "	GOMPA SARWA
4– "	MAHAKALI GOMPA
5– SAGARU	
6– GOPHANG	NAGI LHAKHAG
7– "	(now destroyed)
8– KHANTI	NARSANG
9– TAGLUNG	

Each temple has a donation letter (Lalmohar).

5) General Recommendations

There is not a single building surveyed in in the Mustang District that does not suffer from a defective roof or wall.

One must add the feeling the team had during the survey of a total lack of interest in the maintenance.

It has not been possible to make a detailed report on each building.

During the Survey the team has followed the guidelines presented in the Survey Report on Helambu (May 1976).

As a result of the Survey the following action is recommended :

7. See also Tucci P. R., 1956. p. 9.

1- The Survey should be completed for all the historical and religious buildings of the region.

The team should include a member of the District administrative staff and one or two members of the local Panchayat so that the members of the community feel directly concerned and involved in the repair and maintenance.

2- Religious leaders should be invited to Kathmandu for general briefings on conservation and protection of the cultural heritage. (This being done since 1960).

3- A local team should be trained to carry out a maintenance and repair programme.

4- The group of buildings in Muktinath should be protected as a whole and the restoration taken over by H. M. G.

5- General recommendations for the buildings of the Northern Regions should come under a special legislation.

These data could be used as a framework for a detailed Gazetteer on Art and Culture of the Northern Regions.

Elements of Bibliography

JACKSON (D. P.) The early history of Lo (Mustang) and Ngari in *Contributions to Nepalese Studies*, Vol. 4, 1, 1976; pp. 39–56.

Ref. to Tibetan historical texts.

JEST (C.). Les Thakali. Note preliminaire concernant une ethnie du Nord–Ouest du Nepal. *L'Ethnographie*. 1964–65, pp. 26–49.

SNELLGROVE (D.). *Himalayan Pilgrimage, A study oi Tibetan religion*; Oxford, 1961.

SNELLGROVE (D.). *Nine ways of Bon*, London, 1967.

TUCCI (G.). *Journey to Mustang*, Kath., 1977.

Tucci expedition to Nepal, 1952. Orig. in Italian.

Tra giungle e pagode, Rome, 1953.

Itinerary from Pokhara, Mustang, Tanzing, Lumbini.

TUCCI (G.). *Preliminary report on two scientific expeditions in Nepal*; Roma, ISMEO, 1956.

Data on the 1952 Expedition to Mustang and the 1954.
Expedition to Dolpo and Jumla.

"L'Homme et la haute montagne" in *Objects et Mondes*, Paris, XIV, 4, 1974.
articles on :

Marpha, village of Pag–gau by P. Valeix
Landscapes of the Kali Gandaki by M.Fort.
Bhurung, a Magar village by P. ALirol
The Pa-la festival in Chhim by C. Jest

Texts in Tibetan

G. TUCCI and D. SNELLGROVE mention a number of books in Tibetan language, seen in the temples of the Mustang District.

Chu mig brgya-rtsa brgyad/sku-chab gter – lnga/Mu – le – gangs/Guru gSang–phug/ sogs kyi dkar–chag gsal–ba'i me–long.

Contains the legends concerning Muktinath, the mountain Mu–le–gangs, the Dhaulagiri, the monastery of sKu–chab gter–lnga and a cave Guru gSang–phug visited by Padmasambhava.

Text in Sanskrit

Bhavanisankara Sastri, Salagramarahasyam, Srimuktiksetra Gandaki prabhaitivividhatirthavarnanapurahsaram. Janakpur Darbhanga.

TABLE No. 1

LIST OF MONUMENTS SURVEYED

Village	Name of temple	Religious order	Typology of building	Outside dimensions	Temple size	Material	Present condition
GHASA		Nyingma-pa	shrine			stone/w.	good
LUPRAG		Bon-po	Vil. temple +adj. build.	10,00X21,90	8,80X9,40	mud w./stone	f. good
LUPRAG	Gomphug	Bon-po	temple	8,50X14,00	7,50X13,20	stone	v. bad
MUKTINATH	Salamebar (Jwala M.)	Nyingma-pa	temple +adj. build.	10,40X7,90	9,40X6,40	stone/mud w.	very bad
MUKTINATH	Gompa Sarwa	Nyingma-pa	temple +adj. build.	14,00X23	18,70X10,70	mud w.	part destroyed
MUKTINATH		hindu/buddhist	temple		5,55X5,55	brick, wood stone	good
MUKTINATH	Marme Lhakhang	Nyingma-pa	temple		6,70X7,10	stone/mud w.	bad
MUKTINATH	Gar Gompa	Kagya-pa	temple +adj. build.	11,60X11,80	10,40X5,90	stone/mud w.	good
CHONKOR	Chonkor Gopma	Nyingma-pa	temple	15,10X8,40	9,45X7,20	mud w.	f. good
DZONG	Ngor Gompa	Sakya-pa	monastery	15,00X13,30	9,35X12,50	mud w.	bad
DZAR	Tsultrim Gompa	Nyingma-pa	temple +adj. build.		9,20X7,60	mud w.	(now) good
DZAR		Sakya-pa	temple +adj. build.	12,60X13,70	9,35X7,20	mud. w.	bad
KAGBENI	Chode	Sakya-pa	temple	14,50X14,50	9,20X7,00	stone/mud	f. good
THIRI	Samdrubling	Nyingma-pa	monastery	10,50X11,50	9,10X7,00	stone/mud w.	bad
THINI		Bon-po	temple +adj. build.	9,25X9,25	7,90X7,85	stone/mud	good
DHUMPU	Kutsabterna	Kagyu-pa	temple +adj. build.		9,25X7,75	stone	good

TABLE 2

Dates of the Important Festivals in the Kali Gandaki Valley

in Ulleri	Baisak – Purni
Hile	Baisak – Purni
Shika (Magar)	Saun/Bhadau – Purni
Bhurung (Magar)	" " "
bud. temple in Thak	Baisak – Purni
Muktinath	Saun/Bhadau–Purni

TABLE 3

Elements to be collected for the Regional Museum of Pokhara

– House types of the different populations and their ecological environment

- Chetri – Bahun in Naudanda
- Magar – Ulleri
- Gurung Gandrung
- Thakali Lete – Tag'u :g
- Muktinath

– Agricultural practices (Rice and Barley cultivation)

- Transport trade and barker.
- Dress and ornaments of the different populations.

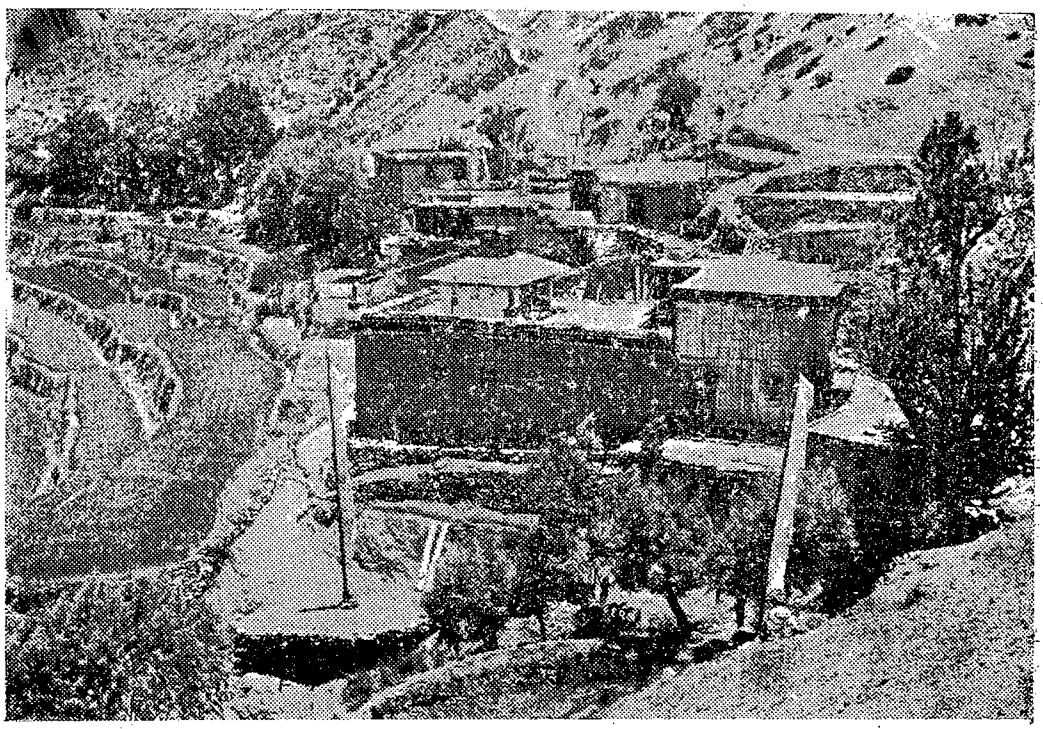

(A) *General View of Luprag Gompa, Luprag, Mustang*

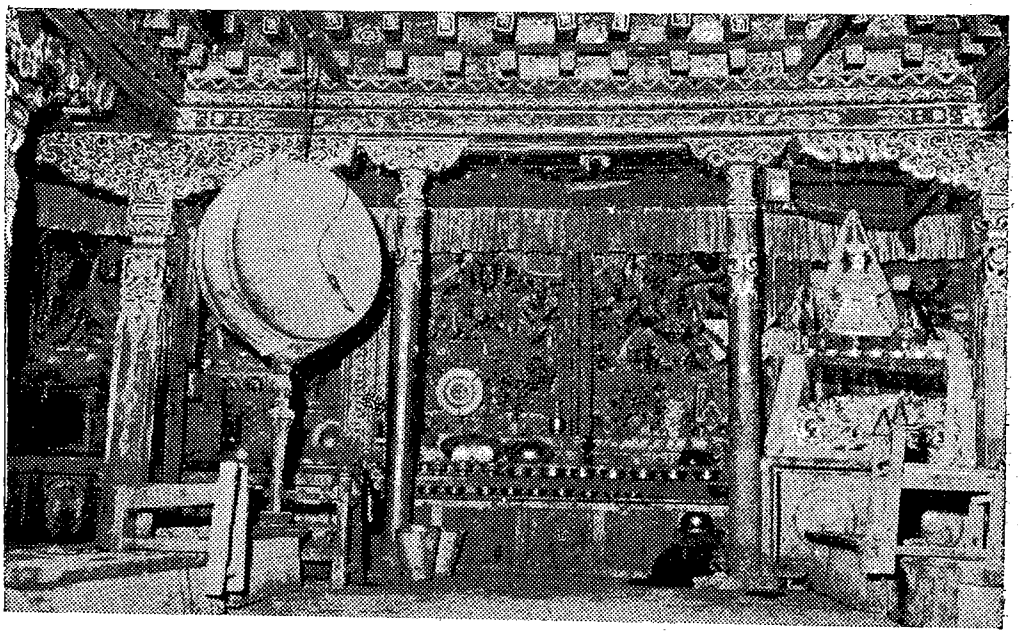

(B) *Main Deity of Bonpo Sect, Luprag Gompa, Luprag, Mustang*

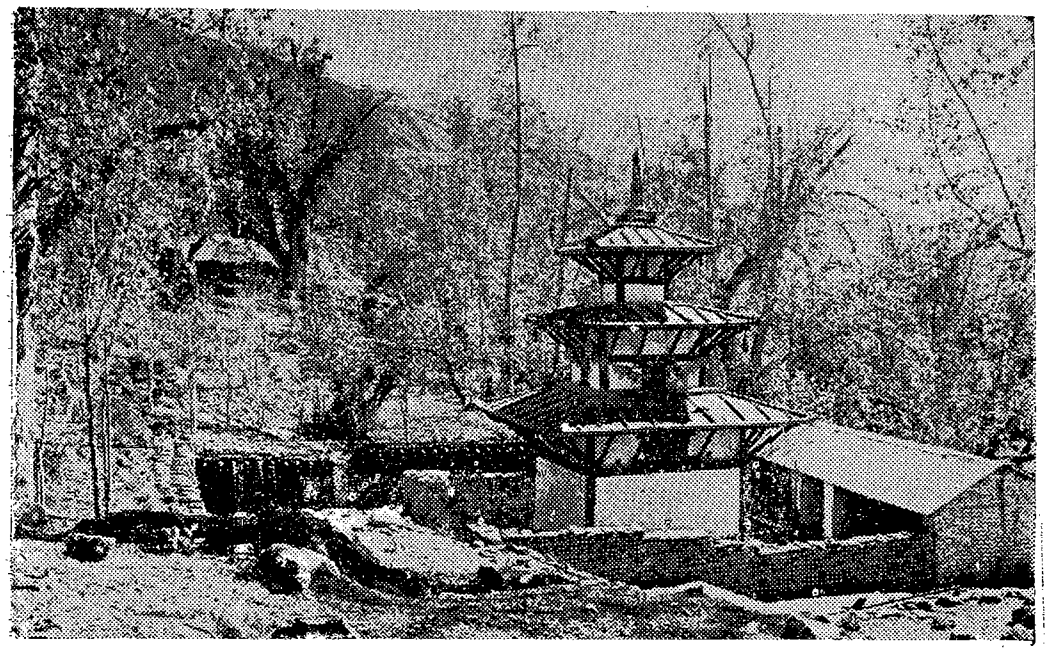

Muktinath Temple, Muktinath, Mustang

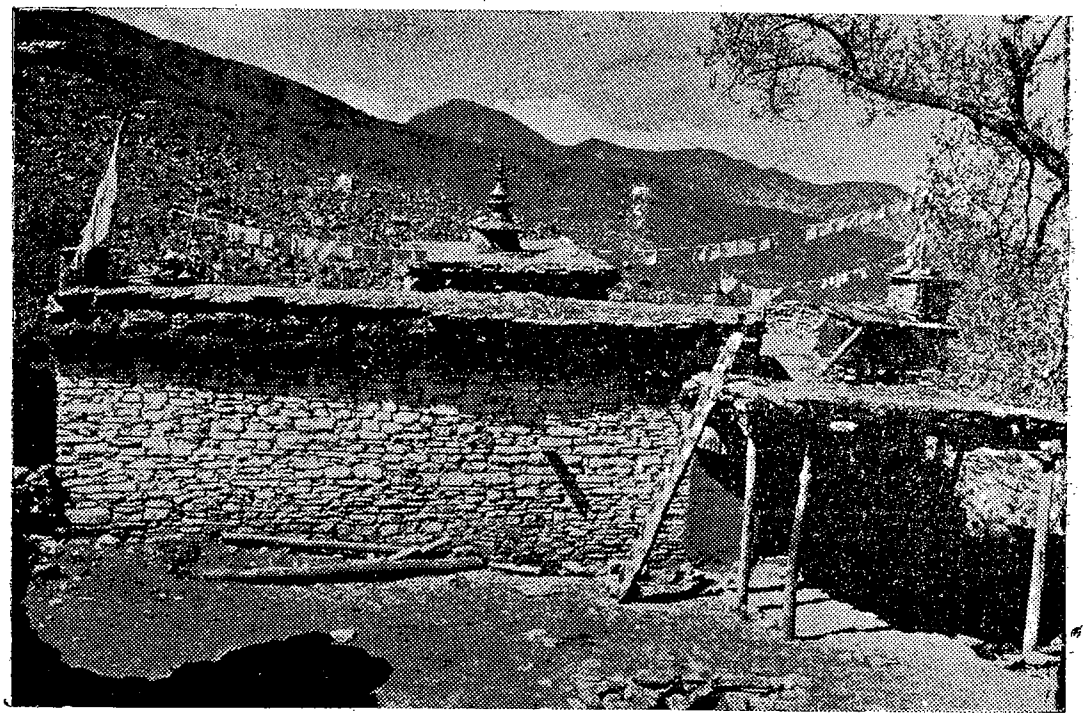

(A) General View of Salamebar Dolamebar Gompa (Nepali Jwala Mai), Muktinath

(B) Statue of Chenresi (Khadchheri) Jwala Mai Gompa, Muktinath

(A) General View of Marme – Lha – Khang
Muktinath, Mustang

(B) Interior View of Marme – Lha – Khang
Muktinath, Mustang

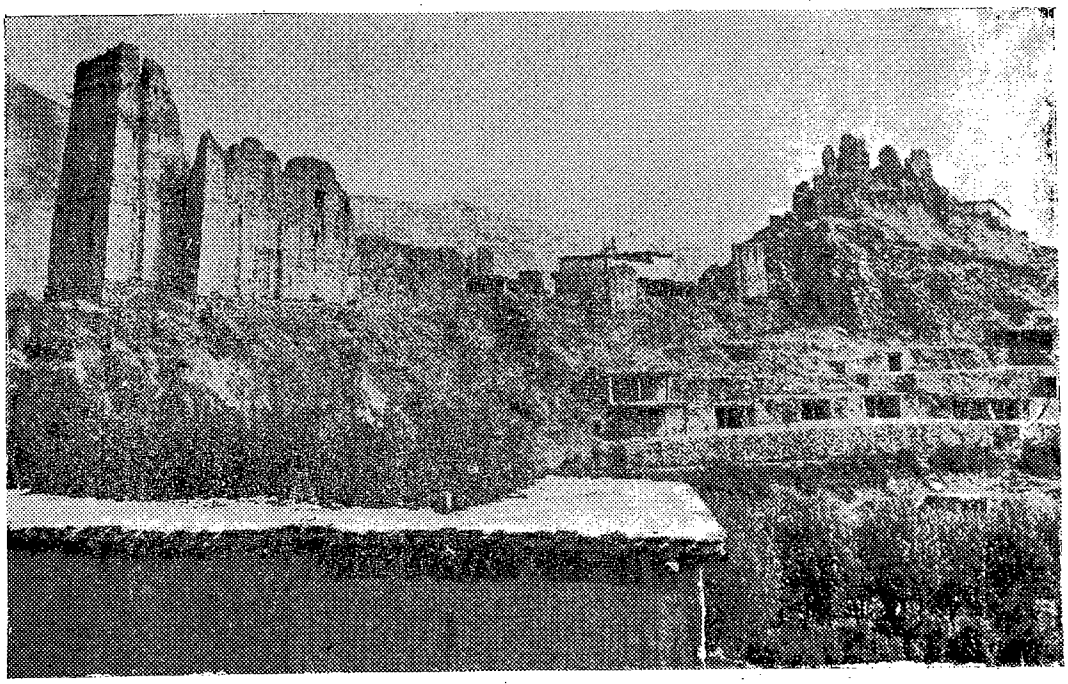

(*A*) *General View of Dzong, Dzong Village, Mustang*

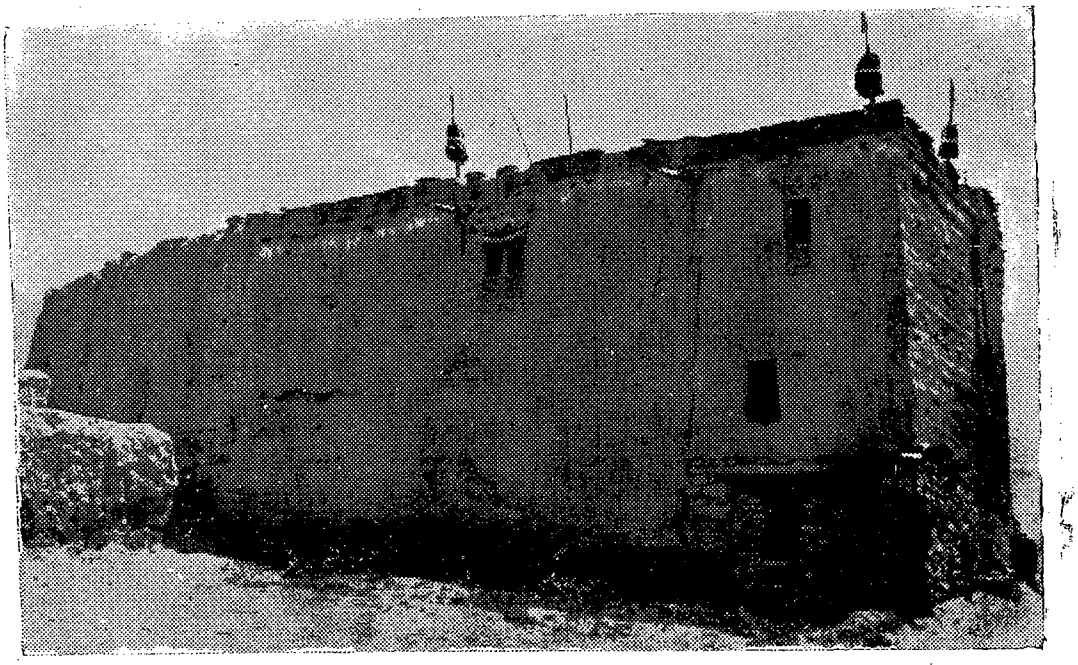

(*B*) *General View of Dzong Monastery, Dzong Village, Mustang*

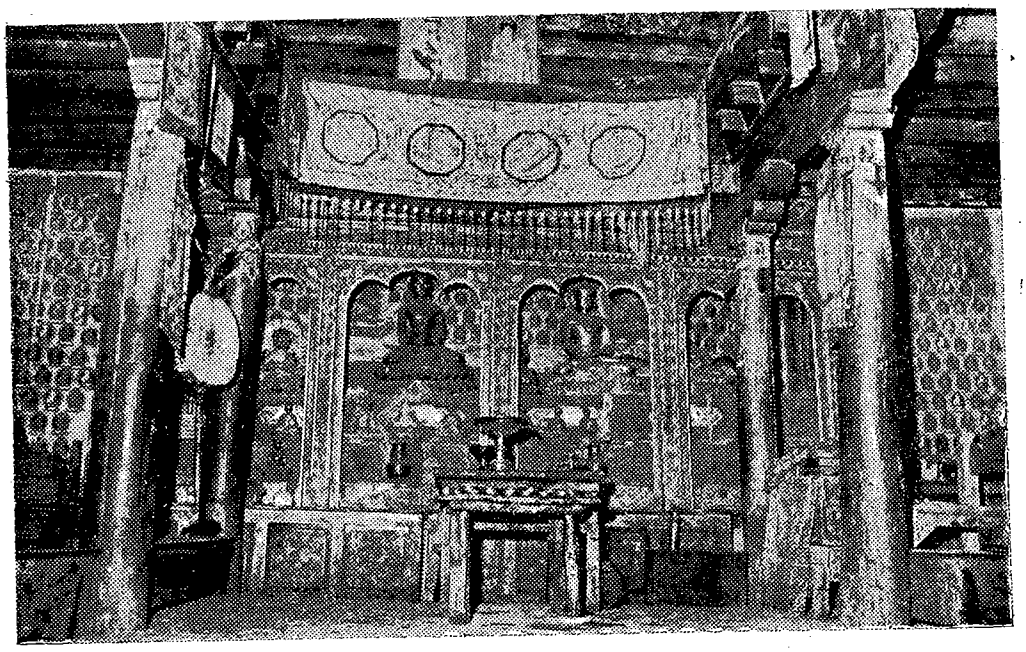

(A) Interior View of Dzong Monastery
Dzong Village, Mustang

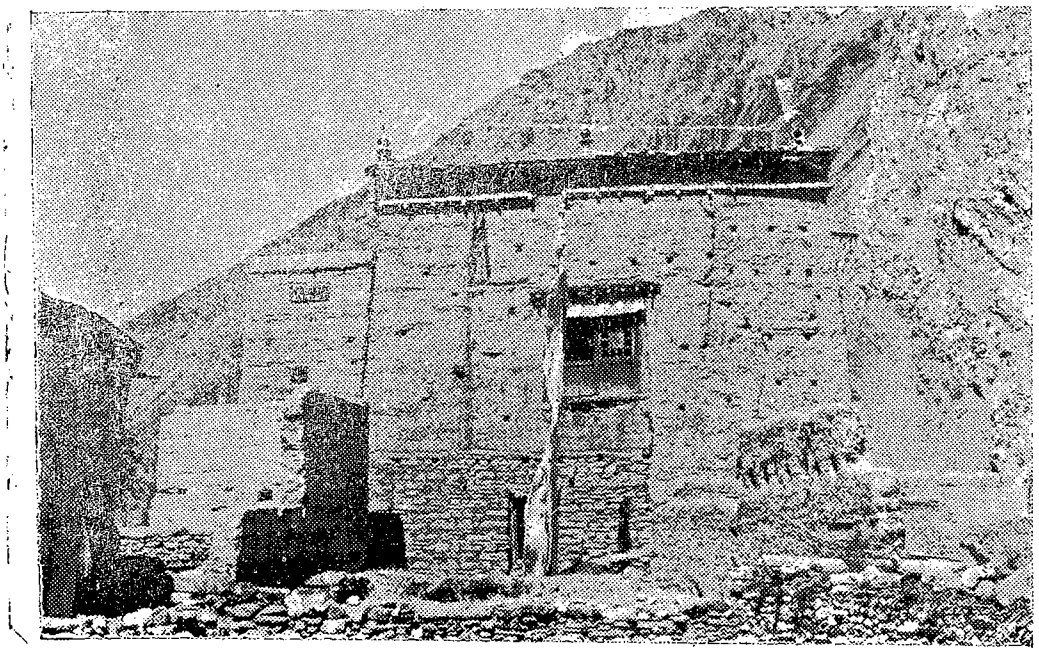

(B) General View of Kagbeni Gompa
Kagbeni, Mustang

From Hunting – Gathering to Food Production: A Brief Look on Impact of Early Man's Shift to Farming

– Prem K. Khatry

I. Introduction

Food has been one of man's foremost biological needs and obtaining food has always been his top priority. A study of world prehistory shows that man's transition from food gathering-hunting to food producing stage did not take place suddenly in any part of the world. It was more truly a process than an event. And, so far its positive significance in the history of mankind is concerned, it is not free from controversy. Although it provided subsistence bases for later civilizations it is hyperbolic to call it a giant step toward development or a revolution, etc. P. E. Smith remarks that the main significance of the development of food production lies in its consequences (Smith 1976: ix ; Chard 1969 : 183). It will be discussed in the following pages that not all the consequences of early man's shift from hunting–gathering to food-production were favorable for him.

The transition marks, in fact, a sharp contrast between the two phases of man's history, i. e., before and after the beginning of agriculture. These are two completely different pictures of man's relation with nature. Prior to the transition he was the part of the natural world but later he began to get control over his environment. The whole history of man since then is the story of his deviation from nature. It will be relevant to deal first with the pre-transition hunting - gathering phase.

II. Food Gathering

Man has, in all circumstances, tried to adapt his environments. He has always managed to procure food from the surrounding resources and developed an adequate knowledge about the resources as well as the technical means to exploit them for his survival. Quite often he had to compete with other wild animals for food but he learned how to live in a symbiotic relationship with other competitors and the resources in varied environments. By late Pleistocene man was well-adapted to this type of situation (Bender 1974 : 3). In other words, he was not always dependent on any one mode of food procuring on any particular region. This is so in today's gathering population as well. A modern survey of the hunting-gathering population shows the following mode of food procuring:–

Over 60° latitude – hunting
50° " fishing
below 50° " plant gathering

Using this analogy a picture of the Pleistocene hunter – gatherer population could probably be made. In any case, as far back in time one moves, the stronger would be man's relation with nature and the more stable will be the equilibrium between the consuming population and the food resources. So, although the name hunting and gathering suggests a somewhat mobile and even tougher way of life it was not always so. Man was in perfect equilibrium with nature which sustained him and other living beings. There have been some important studies on man's balanced relationship with nature in different parts of the world-relations that are not destroyed by human agencies through interference such as untimely and unnecessary exploitation of resources, or other forms of destruction that upsets the relationship. A brief discussion of such situation is given in the following section.

R. B. Lee's study of the Kung Bushmen of Botswana could be one appropriate example to see how a people can fully depend on resources other than agriculture with less strain and effort to get food. At least 60–80 per cent of the Bushmen's food comes from local vegetation equivalent to a cultivated diet like wheat, rice or maize in other societies. They have more than 80 edible food plants of different kinds and 54 game animals but they get their subsistence energy out of about 23 plants and 17 types of game. So, despite continuous expansion of the nearby settlers, the Bushmen live well above the starvation level with a technology equivalent to the stone age yet well below the carrying capacity of the contiguous range where they live. Natural and other calamities hardly affect their food supply. That is why Harlan thinks these natural systems are stable, permanent, reliable, and basic (1975 : 13). Besides that, the diet of the gathering people was found better than many cultivators in terms of caloric and nutritional content. They lacked chronic disease and general health conditions were good (Lee 1979 : 37) After a careful recording of their subsistence activities Lee found that 2 1/2 days or 12–19 hour's work was enough for a week's consumption i. e. an average of 3 hours of work every day.

Although heading toward extinction, the Kalahari Bushmen and the Eskimos are not the only people that live in nature and thus provide an analogy for the study of the pre–farming stage of man's life. Similar tribes still exist in Australia and some corners of South and Southeast Asia as well. In all the regions wherever they lived the significant features of their way of life and the physical environment which they lived in is fundamentally the same. That is, there exists a close relationship between man and his surrounding; man always tries to maintain balance between his need and the capacity of the resources. He is never starved as he does not interfere with the delicate balance out of his selfishness. He feels secure in his environment. That is exactly what was in the prehistoric age especially prior to the beginning of cultivation. Why, then, did man in some areas of the world deviate from the state of equilibrium with the environment or, what led him to undertake new types of subsistence in place of the old ? These questions have generated disputes among scholars. But the question that concerns us here before making a comparison between the pre and post transitional phases is what actually is the nature of this transition and how did it take place or what its nature was. Ninety–nine per cent of the 2,000,000 years of his cultural history man has lived as a hunter–gatherer. The last 10,000 years have seen man making a shift from hunting–gathering stage to the domestication of plants and animals and ultimately a fullfledged cultivator of selected plants in selected areas. At one point of time he became able to use metals and produce energy, controlling natural sources

(Lee and De Vore 1979 : 3). That marks a great shift in the life of man. But was the shift a boon for him ? A comparative study proves otherwise.

Scientific interest for the study of man's shift from the hunting-gathering stage to agricultural stage is not new. De Condolle in 1880's attempted studies of 245 cultivated plants in relation to their environment in different regions of the world. His approach was multidisciplinary. Roth continued the study but did not examine the archaeological data so important for arriving at any conclusion. He thought domestication of animals came first, then domestication of plants (Wright 1971 : 450). Binford suggested that climate changes caused the shift from hunting-gathering to food-production. V. G. Childe mentioned three stages of transition—

a. plant collecting stage
b. food plant experiment and stock breeding stage
c. large scale production stage (1951 : 52).

Binford thinks while Childe's model based on environment-induced shifts was testable,Roth and De Condolle's models were untestable, hence idealistic. But, the environment theory also is not popular now (Alfred 1965 : 15–16). Jane Jacobs saw the transition through the ideas flowing from the city to the interiors whereas Carl Sauer ascribed it to the diffusionary processes that took places in Southeast Asian tropics. Braidwood's theory is evolutionary. He outlines at least eight successive stages of transition as a continued process beginning from gathering and hunting to village farming community (Bender : 1975 : 25–26). He sees the change inherent in human nature, a proposition rejected by many.

Thus, the problem of transition is much controversial. It is certain, however, that it suggests a phase in man's past when he brought about certain changes in the mode of his subsistence by moving gradually away from his long practiced hunting and gathering behavior and modifying the landscape. It marks a change in man's outlook too. This shift did not take place in a similar fashion or at the same time everywhere and the problem has not been fully explored and explained. In the Old World the transition began some ten thousand years ago and in the New World the sedentary agriculture began around 5000–1500 B. C. (Flannery 1972 : 223). But where it occured, it proceeded nearly uninterrupted. West Asia, Mesoamerica and tropical Southeast Asia are regarded as the main centers where such a transition took place. Unlike the Old World, transition in the New World was not a sudden commitment, it was a gradual process leaving changes for reversion if need be (Chard 1969 : 185).

IV. Food production and its consequences

K. Flannery talks of the pre-food production Mesopotamia where man's way of life was conditioned by seasonal collecting in the broad spectrum (as the basic pattern of living). Both the New and Old World's have a long history of man's plant collecting phase before actually embarking on the agricultural phase (Flannery 1972 : 256–260). So far, man was following the courses of nature. But this stage of affairs did not last long in many parts of the world especially in the Old World where man found himself moving away from the stage of food collection. From a stage when he was participating in the natural environmental system of a particular region he moved to the next stage when he threw himself totally at the mercy of the system, to the degree that he could only

cultivate certain crop in one particular climatic Zone (Hole and Heizer, 1973 : 322). In fact, agriculture means man's interference in animal and plant reproduction and distribution system reaching its peak in ecologically oversimplified(and genetically vulnerable) monoculture (Smith 1976 : 12).

Once this dependency on few cultivated and domesticated plants increases it is not possible to depend on wild resources. Smith argues that this dependence necessiates the maintaining of the food producing economy and transformation of the traditional base of society, or might even change the physical environment (1976 : 17). Smith compares the situation with Galbraith's remark on man's becoming the servant of the machine he invented to serve him. Or, as Harlan says, it was plants that domesticated man (Harlan 1975 : 3).

Further change on the nature of dependency on cultivated food makes it impossible to revert back to a gathering economy. So, from the village farming communities grew the cities and the state. Several other attributes of modern civilization were firmly established and material progress was uninterrupted. But so far man's relation with his physical environment is concerned it was moving down hill, from where there was no return. Leslie White said the change was not a sudden idea but caused by the growth of population and the changing nature of climate when the hunting-gathering equilibrium did not work and a new improved technology had thus to be devised for the controlled growth of production (Wright 1971 : 459). A new relation between man and the plants was formed as man changed the natural environment into cultural landscape. Increased population and greater need for food induced more and quicker exploition of available natural resources.

Cohen thinks that hunting-gathering mode of living is adequate only for small group of population. So the transition to agriculture was necessary to make an adjustment with the naturally growing population. The transition was a phase when man made experiments with the plants that responded favorably to his attention and tending and showed greater carrying capacity. He had to isolate these potential plants from the ancestral plants for morphological divergence, a technique man learned through experience (Rinods 1980 : 757). The number of the plants thus grew fewer all the time and the dependence on them was always risky.

It seems likely that agriculture was not the idea of one person or group of persons. It developed in a variety of ways in different parts of the world. But some of the consequences were far reaching and common for all mankind, evereywhere. Barbara Bender in her book *Farming in Prehistory* discusses six important consequences of food production (Bender 1975 : 5-13). They are;—

a) increase in the carrying capacity of the land,
b) the development of sedentary societies,
c) change in the structure of the society,
d) craft specialization,
e) surplus and leisure, and
f) rise of civilization.

In other words, whatever we see around the modern civilization is primarily the result of man's shift to agricultural stage. Bender's list does not include several other drawbacks of the transition. It is clear that not all the consequences of food production were favorable for human society. They soon brought a lot of new pressures, deficiencies, and a chain of problems, more than man could ever handle; especially when food production moved farther

from the incipient level. Smith (1976) mentions the most significant consequences of food production as follows:-

a) Increase in the numbers and density of the human population,
b) Larger settlements, sedentism, and storage,
c) Impact on physical environment,
d) Technological innovation,
e) Rise of political organization,
f) Divisions of labour,
g) Conflict and exchange,
h) Congnitive systems and expressions (no arch. test done)
i) Human health and biology,
j) Redistribution of Races and Languages on the world map.

IV. Conclusion

Man's shift from hunting-gathering to food production was not a planned event and it has never been able to cope with some of the problems it has created. It has been argued that the shift was an answer to the growing population pressure felt by man (Patterson 1973 : 50). But when many food collectors still live above the starvation level with less effort to procure food, agriculture has not fed the population well despite the use of ever growing technology. It has, in fact, caused series damages to the natural vegetation by killing plants in thousands through bio-chemical elements. The domesticated plants have gone through several artificial genetic changes and made fully dependent on man before they yield. This, on the other hand, has changed the natural ecosystem which has been made less diverse and much specialized (Patterson 1973 : 50). This has diminished the adaptability of the system. Productivity can be increased only if its homogeneity is maintained and the climatic, physical conditions remain favorable. Man's fate thus hangs in a delicate balance. The carrying capacity of land does not increase to the extent human population increases, whereas during the pre-agricultural time man always lived below the carrying capacity of his resources. Why, then, is the food producing a significant event in the history of mankind ?

As discussed above, this event has both good and bad aspects.Some of the consequences mentioned by Bender (1975) and Smith (1976) and quoted in the preceding sections can be considered its positive consequences. It has also been mentioned that the transition was a process and had it not occured in the village of Jerico or Jarmo in eighth millenium B. C. it would take place in the Tehuacan Valley or the northern Chinese hills. Since man had not invented any effective control measures, population would gradually grow up, so the changes that took place with the transition would take place at any time in history.

With the rise of civilization, state, government, technology and leisure, several problems grew up also and they loomed large in the life of man. As his food resource narrowed to a handful of plants and animals his health conditions were deteriorated and challanged by several deficiences and diseases that were unknown in the pre-agricultural society. Continuos destruction of natural vegetation changed the face of the landscape all over the world and culminated into serious geo-physical problems.

So, turning to the question once again, man's transition from food gathering-hunting stage to the producing stage is characterized by-

a) an irreversible process of imbalanced relationship between man and his physical environment,

b) selective improvement of few genetically changed but nutritionally insufficient sources of food,

c) material support for the growth of cities and civilization, and,

d) Increase of man's susceptibility to a host of psycho-physical ailments never known to him before. Considering the role of agriculture in the foundation and development of civilization the transition from hunting-gathering to farming is certainly a most significant landmark in the history of mankind.

Lastly, there is one more point that should be taken into consideration while making an assessment of man's transition to food production. Had not man taken a turn toward a new life-style marked by a change in the method of food procuring (economic) activities and continued to stay in perfect balance with natural conditions, progress would have remained static. There would have been no considerable growth in human population and no change in technology and/or culture. With the stereotyped mode of food producing human culture would not have evolved out of the Stone Age. So the move, no matter whatever may have initiated it,had to have certainly an epoch-making impact in human history.

Epilogue

The whole article has been of a more general description. But what is the picture of our part of the world in terms of food production ? And more specifically, when did man here shift to food producing phase from the earlier hunting and gathering phase ? It is a question hardly raised by our archaeologists. I venture a few sentences as an epilogue for this purpose as it is the most crucial topic to understand the evolution of civilization in this part of the world.

Regarding food producing in the Indian subcontinent, Indian archaeologist Vishnu Mitre's theory is that the earliest phase of agriculture developed in the Indus Valley-Baluch area with plants derived from West Asia. He also thinks pearl millet, sorghum, ragi, sesame, date palm, peas, etc. could be India's original contribution to beginning of farming (1977 : 586–87). Chronologically, agricultural technique in the region seems to have come through the Iranian Plaina sometime during the millenium B. C. Mitre's postulation could be considered convincing in the sense that the Indus Valley area was fertile then and the rise of this civilization was the result of the rise of farming in and around the area and trade that extended far beyond the valley. The village farming communities lying around the cities sustained the city civilization whereas some of them had earlier coalesced into it.

In the context of Nepal, however, the question raised above remains in the dark, unanswered. The Aryans who entered India through Sind and Punjab areas advanced toward the Gangetic Plains in search of fertile land, because they had already developed agriculture as important vocation. It is only my humble hunch that some of the non-Aryans and even Aryans displaced or voluntarily wandering entered Nepal terai, hills and valleys, and lived with the native communities who were practicing hunting-gathering and animal husbandry. The new migrant groups probably brought crude farming skill along with them and began employing it here. This happened long before the coming of the Kiratis in the political scene of Nepal. The Kirata period then could be called semi-agricultural phase when people living in the valleys and the river plains practised farming and domestication of animals whereas people living uphill practised hunting and gathering. The coming of the Lichhavis to Nepal marks the advanced stage of farming with

canals, varieties of edibles–cereals, plants, vegetables and spices. It then certainly took a long time to arrive this stage of evolution. A research in this evolutionary history or this specific aspect of Nepalese prehistory only can furnish with the link between phases of Nepalese civilizations and it is time our archaeologists make venture on that.

Bibliography

BENDER, B.

1975 Farming in Prehistory from hunter-gatherer to food-producer.London: John Baker.

CHARD, C. S.

1969 Man is Prehistory. New York: McGraw Hill Book Co.

CLARK, G. and STUART PIGGOT

Prehistoric Societies. New York: Alfred Knoff.

COHEN, M. N.

1977 The Food Crisis in Prehistory. New Haven: Yale University Press.

FLANNERY, K. V.

1972 Archaeological System Theory and Early Mesoamerica. In Contemporary Archaeology, Leone, Mark P., ed. Carbondale, Illinois: Southern Illinois University Press,pp.222-234.

HARLAN, J.

1971 Agricultural Origins, Center and non-centers. In Science, vol. 174, pp. 463f.

HARLAN, J.

1975 Crops and Man. Wisconsin : American Society of Agronomy.

HARRIS, D.

1967 New Light on Domestication and Origin of Agriculture. In The Geographic Review, vol. 57, pp. 90–107.

HARRIS, M.

1977 The Origin of Agriculture. In Cannibals and Kings, the Origin of Cultures. New York: The Random House, pp. 19–30.

HOLE, F. and R. Heizer

1973 An Introduction to Prehistoric Archaeology. N. Y: Holt, Rinehart and Winston, Inc.

LEE, R. B. and I. De. Vore

1979 Man the Hunter. N. Y: Aldine Publishing Company.

McNEISH, R. S.

1967 Origin of American Agriculture. In Antiquity, vol. 39, pp. 37–93.

PATTERSON, T. C.

1973 America's Past : A New World Archaeology. Glenview, Illinois : Scott, Foresman Co.

REED, C. A. (ed)

1972 Origin of Agriculture. The Hague–Paris : Mouton Publishers.

RINODS, D.

1980 Symbiosis, Instability, and the Origin and Spread of Agriculture, A New Model. In Current Anthropology, vol. 21, No. 6.

SMITH, P. E.

1976 Food Production and its Consequences. Menlo Park, Calif : Mummings Publishing Co.

STIGLER, R. et al.

1974 The Old World, Early Man to the development of Agriculture. New York : St. Martins Press.

STRUEVER, S.

1971 Prehistoric Agriculture. N. Y : The American Museum of Natural History.

WRIGHT, G.

1971 Origin of food production in Southwest Asia : Survey of Ideas. In Current Anthropology, vol. 12, pp. 447–475.

1972 Old World Archaeology : Foundation of Civilization. San Francisco : W. H. Freeman and Co.

NEPAL

(Continued)

Two Months in Nepal

January–March 1898

Note book to sojourn

– **Sylvain Levi**

Sunday 23rd January–Return from Patan. One hour's walk to the Residence, a little less than three quarters of an hour to Kathmandu. The path skirts the Eastern wall of the town and the monoeuvring fields passes through the suburb of eastern wall of the Trilokecvara skirts the recently built temple of Laksmi Narayan and the gardens whence there rises a heap of Dharmacalas peopled with Sadhus (priests); and facing the Thapathali (the palace of the Commander-in-Chief); turns suddenly towards the West to cross the Bagmati on a bridge of bricks. Lost in its vast sandy bed, the Bagmati would not sufficient during the dry season to the piety of the faithful eager to bathe in it; a small arm has been canalized that runs alongside the ghats at the foot of the temple of Laksmi Narayan. Having crossed the river, the path takes another sharp elbow towards the South.

Patan is a vision of fairly-land still more enchanting than the too uniform Jeypore. The roads larger than those of Kathmandu, often paved with large slabs are covered paths sheltered by the approach on both sides of the large Nepalese roofs; not a house without soulptures and colours; the beams, the small beams, the lintels, the window-sash frames are sculptured with a kind of devilish inspiration. And everywhere temples, pagodas, caityas, combining all the types of Indian architecture adapted by the most picturesue taste, red bricks, green bricks, gilded brick. profusely decorated of sculptured wood and crowned with a kind of Chinese pavilion with roofs rising tier upon tier; and on the square there group in the most amusing disorder, pagodas with rattles and temples with colonnades and high bevelled pillars surmounted by copper statues.

My first visit has naturally been to the Pundit Kulamana whom Indrananda ' had mentioned to me as the pride of Buddhistic science. Oh, the kingdom for the blind. The honest Kumamana awaited me in ceremonial dress, yellow shirt with a kind of black over-coat; carpets had been spread on the ground of the court,near a caitya and there the conversation begin. I was at first compelled to swallow the recital of a Cakyasimha stotra (hymn) composed by Indra with the Pundit's commentary, then a Triratna stotra with its glossary. I took up the same texts, gave them a commen-

tary of my own and at the same moment I became a very learned man. The road having thus been paved, I request him to show me his manuscripts. He brings me a Gandavyuha, a Bodhicaryaratra, a Pancaraksa. I tell him that we people in Europe know these things to our finger tips; I need something new, something unheard of, of something unforeseen. I reveal to him– he hardly expected it, all that Buddhistic literature has produced and lost and he gives me his word of honour that he would begin a search and bring me what he finds. He follows me afterwards to the Hiranyavarna Vihara, the most important of Patan; in spite of the Pundit, I meet with a positive resual and the good Pundit, a little vexed, explains to me then that the Buddhists are not the masters they share the vihara with the Caivas who are unmanageable, Mitrananda, the mukhya and the sepoy then go inside and take stamping of the stelas. There wretched people conceal their antiquities. On my way I take the inscription engraved on the royal throne and which dates from Narendra Malla; I come across an inscription of Siddhi Narendra Malla 757 (No 17 of Bhagvanlal) on one of the temples on the square of the Darbar Mitrananda shows me on the square to the south of the Durbar a small caitya of bricks covered over stucco and which passes for a monument of Acoka; but I vainly scatter and search in the surrounding detritus, nothing, nothing. At last at the corner of a street, I see a stela that rises above the bricks of the pavement and on which I think I can discern archaical letters. To work, we dig up pull out, better in a hole of fifty centimetres without any regard for the department of roads and bridges and I find myself facing the inscription No. 3 of Bendall, now buried.

And I tender my excuses to the Nepala unjustly discredited. I received this morning the visit of Captain Sahib who brought me from Deb Sham Sher the two volumes of the 'Isis Unveiled' of Madam Blavatsky and a nataka (drama) Kucalavodaya, published in 1897 and composed by the Pundit Chubi Lal Socri, favourite of Bhim Sham Sher, general-in-chief and brother of Deb Sham Sher. Further as I express to him the desire to examine Bhatgaon at leisure, he proposes to place a house at my disposal thither, so as to avoid me an excessive loss of time, Bhatgaon being 7 miles from here. In short he informs me that Nepalese suit (of cloths) including the belt and cutlass. They seem to take a pride in showing the spontaneity of their hospitality during the Residents absence.

(To be Continued).

राजा नृपेन्द्रमल्लको भूमिसम्बन्धी तमसूक ताडपत्र

— श्यामसुन्दर राजवंशी

परिचय:— राष्ट्रिय अभिलेखालयस्थित वट्टा नं.६० पत्र नं ८७८ ने. सं. ७९७ कार्तिक शुक्ल प्रतिपदा तिथिको कान्तिपुरको ताडपत्र तमसूकको लम्बाइ ६० से. मी. (२४ इञ्च), चौडाइ २.२ से.मी. (१ इञ्च) छ। त्यसमा माटोको छाप लागेको छ। उक्त छापमा "श्री श्री नृपेन्द्र-मल्ल देव" र बीचमा खड्ग चिह्न अङ्कित छन् । लेख ३ हरफ छन् । ताडपत्रको अन्तिम भाग टुक्रिएर अक्षर अपूरा भएका छन् ।

मूल पाठ:— (१) स्वस्ति ।। श्री मत्पशुपति चरण कमल धूलि धुसलित शिरोरुह श्रीमन्मानेश्वरीष्ट देवता वरलब्ध प्रसाद देदीप्यमान मानोन्नत रविकूल तिलक हनुमध्वज नेपालेश्वर महाराजाधिराज राजराजेन्द्र सकल राज चक्राधिश्वर श्री श्री जय नृपेन्द्रमल्ल परम भट्टालक देवाना सदा समरविजयिना प्रभु टाकुलसन श्रीमत्कान्तिपुल महानग (र).....

(२) मयासिह नाम्न प्रसादि कृतं स्ठानस्य इसान दीश प्रदेश खशि वाहा वाल वातिका नाम संज्ञकं हाकुखवार-कस्य वातिकायां पश्चिमत प्रपात सिमायां उत्तरत सते-वावनकस्य वातिकायां पूर्व्वत जकसिहकस्य वातिकाया दक्षिणत, एतेखा मध्य थ्वते चात्रा घातनदु भूय चूलं २ तत वातिकायां जथा देशकाल प्रवर्तमानं संचाराघेन सुवर्ण्ण...

(३)न विक्रीयतं भवति अत्र पत्रार्थे दृष्ट साक्षि ।। श्री श्री पार्थिवेन्द्रमल्ल देव श्री श्री महीपतेन्द्रमल्ल देवस ।। सम्वत् ७९७ कार्तिक शुदि १ शुभ ।।

भावार्थ:— कल्याण होस् । श्रीमत्पशुपतिनाथको चरण कमलको धूलोले कपाल फुस्रो भएका श्रीमन्माने-श्वरीष्ट देवताको वर प्रसाद पाएका मानमर्यादाले अति उन्नत भएका सूर्यवंशका तिलक भएका हनूमान्को ध्वजा भएका नेपालको महाराजाधिराज राजामध्ये ठूला सबै राज समूहका मालिक भएका श्री श्री जय नृपेन्द्रमल्ल परम भट्टारक देवको सधैं संग्राममा विजय होस् ।

श्री मत कान्तिपुर महानगरको मया सिंहलाई प्रभुठाकुलबाट निगाह भएको स्थान ईशान दिशापट्टि खशिवहावालवाटिका नाम भएको हाकुखवारको वारीदेखि पश्चिम प्रपात सीमादेखि उत्तर सतेवावनको वारीदेखि पूर्व जकसिंहको वारीदेखि दक्षिण यति चार किल्ला भित्रको २ चुल (आधा रोपनी) अनि देशकालको चलन अनुसार सुनको भाउको मूल्य बमोजिम बेचबिखन भयो ।

यस पत्रको दृष्ट साक्षी श्री श्री पार्थिवेन्द्रमल्ल देव श्री श्री महीपतेन्द्रमल्ल देव छन् । ने. सं. ७९७ कार्तिक शुदि १ शुभ ।

टिप्पणी:— वंशावलीहरूमा उल्लेख भए अनुसार एक थरी वंशावलीमा प्रतापमल्ल जीवित अवस्थामा नै उनका राजकुमारहरू चक्रवर्तीन्द्रमल्ल, नृपेन्द्रमल्ल, पार्थिवेन्द्रमल्ल, महीपतेन्द्रमल्लहरूले, राज्य गरेका र प्रतापमल्ल एक विद्वान् साथै तान्त्रिक विद्यामा आस्था राख्ने हुनाले भारतबाट आएका स्वामी ज्ञानानन्द र

लम्वकर्ण भट्टलाई नेपालमा स्वागत गरी यिनै स्वामी ज्ञानानन्दको उपदेश मानेर यिनले आफ्ना राजकुमारहरू सबैलाई एक एक वर्ष राज्य गर्न दिए भन्ने छ ।[1] कुनै वंशावलीमा रानी रूपमतीको अनुगृहले गर्दा प्रतापमल्लले राजकुमारहरूलाई राज्य गर्न दिए भन्ने छ ।[2]

प्रतापमल्लले हनूमान् ढोका नजिक ने. सं. ७९० मा शिलास्तम्भ राखेका थिए । उक्त शिलास्तम्भमा राजकुमारहरूको मर्यादाक्रम भूपेन्द्रमल्ल, चक्रवर्तीन्द्रमल्ल, महीपतेन्द्रमल्ल, नृपेन्द्रमल्ल तथा पार्थिवेन्द्रमल्ल क्रमश: यस प्रकार उल्लेख भएको पाइन्छ ।[3]

ने. सं. ७८९ को चक्रवर्तीन्द्रमल्लको मुद्रा पाइएको हुनाले यिनी यो बखत राजा भएका थिए[4] । तर यिनको चाँडै मृत्यु भएको हुनाले रानी रूपमतीले अति शोक गरिन् । त्यसैले प्रतापमल्लले चक्रवर्तीन्द्रमल्लको नाममा रानीपोखरी बनाए भन्ने वंशावलीमा लेखिएको पाइन्छ ।[5]

शिलालेखमा भूपेन्द्रमल्ललाई महाराजकुमार उपाधि-सम्म दिएको पाइन्छ ।[6] राजा भएको प्रमाण पाइएको छैन । नेपालको इतिहासमा प्रतापमल्लको मृत्यु ने.सं.७९५ मा भएको थियो भन्ने पाइन्छ ।[7] प्रतापमल्लको शेष पछि कान्तिपुरका राजा नृपेन्द्रमल्ल भएको भन्ने कुरा ने. सं. ७९५ को नृपेन्द्रमल्लको मुद्रा पाइएबाट सिद्ध हुन्छ ।[8]

यो प्रस्तुत ताडपत्र पनि राजा नृपेन्द्रमल्लको ने. सं. ७९७ कार्तिक शुदि १ को पाइयो । यसबाट नृपेन्द्र मल्लको ने. सं. ७९५ देखि शासन भएको थियो भन्ने स्पष्ट देखिन्छ । उक्त ताडपत्र भूमि बेचबिखन सम्बन्धीको तमसूक हो । यो कान्तिपुर नगरका मयासिंह भन्ने एक व्यक्ति अथवा भारदारलाई नृपेन्द्र मल्लबाट बक्सेको निगाहको सम्बन्धमा बनेको तमसूक ताडपत्र थियो । यसमा नृपेन्द्रमल्लले पार्थिवेन्द्रमल्ल र महीपतेन्द्रमल्ल-लाई साक्षीको रूपमा राखेको पाइयो ।

प्रतापमल्लको मृत्यु हुँदा तीनजना राजकुमार महीपतेन्द्रमल्ल, नृपेन्द्रमल्ल र पार्थिवेन्द्रमल्ल जीवित थिए भन्ने बुझिन्छ । भूपेन्द्रमल्ल चाहिं प्रतापमल्ल जीवित छँदै मृत्यु भइसकेको अनुमान हुन्छ । शिलालेखमा उल्लेख भए अनुसार नृपेन्द्र मल्ल चौथो राजकुमार थिए । उमेरले मर्यादाक्रम अनुसार सिंहासनका अधिकारी महीपतेन्द्रमल्ल भए तापनि नृपेन्द्र-मल्ल राजा भएको पाइयो । वंशावलीमा प्रतापमल्लका शेषपछि महीपतेन्द्रमल्ल साहिला छोरालाई उत्तराधिकारी घोषणा गरेका थिए । तैपनि प्रतापमल्लको मृत्युपछि नृपेन्द्रमल्ललाई राजा बनाइयो । नृपेन्द्रमल्ललाई राज्या-भिषेक दिंदा पाटनका राजा श्रीनिवासमल्ल र भक्तपुरका राजा जितामित्रमल्ल उपस्थित थिए भनी लेखिएको छ ।[9] ने. सं. ८०० को पार्थिवेन्द्रमल्लको मुद्रा पाइएबाट यो बेला नृपेन्द्रमल्लको मृत्यु भइसकेको बुझिन्छ ।

वंशावलीमा लेखिए अनुसार प्रतापमल्ल जीवित छँदा राजकुमारहरूले एक-एक वर्ष राज्य गरेका थिए भन्ने कुरा गलत देखियो । वास्तवमा चक्रवर्तीन्द्रमल्ल एक सिवाए अर्का राजकुमारले प्रतापमल्ल जीवित छँदा राज्य गर्न पाएको थिएन । प्रतापमल्लको मृत्यु पश्चात् मात्र नृपेन्द्रमल्ल र पार्थिवेन्द्रमल्ल राजा भएको देखिन आउँछ ।

टिप्पणीहरू

१) नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा – बालचन्द्र शर्मा
२) " "
३) नेपालको मध्यकालीन इतिहास – सूर्यविक्रम ज्ञवाली
४) नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा – बालचन्द्र शर्मा
५) " "
६) नेपालको मध्यकालीन इतिहास – सूर्यविक्रम ज्ञवाली
७) " "
८) " "
९) प्राचीन नेपाल, अङ्क १८

नेपालमा करिया मोचन

— होमप्रसाद 'गृहस्थी'

१.१ प्रस्तावना

संसारका प्रायः इतिहासका घटनाहरू विद्रोहले पोतिएका छन् । ऐतिहासिक घटनाहरू एक अर्काप्रतिको असन्तुष्टी र वैमनष्यले निर्मित हुन्छन् । मान्छेले किन विद्रोह गर्दछ ? विद्रोहबाट हातलागेको असल वा खराब परिणामलाई जस्ताको तस्तै रूपमा व्यक्त गर्नु सच्चा इतिहासकारहरूको काम हो । 'इतिहास' मान्छेकै नराम्रो वा राम्रो गुणको पहिचान हो ।[1] अझ गहिरिएर विचार गर्ने हो भने इतिहासमा अनेकौं रमाइला घटनाहरू जन्मिएका हुन्छन् । 'इतिहास नै घटना हो र घटना नै इतिहास हो' भन्ने वस्तुतथ्यलाई हामी कसैले बिर्सनु हुँदैन । 'कुनचाहिं ऐतिहासिक घटनाले जनमानसमा गहिरो प्रभाव पार्दछ र कसले प्रभाव पार्न सक्तैन' भन्ने कुरा इतिहासकारले पहिचान गर्नुपर्छ । फेरि अर्को कुरा हामीले के पनि बिर्सनु हुँदैन भने कुनै पनि ठूलो घटना हुदैमा अनिवार्य अनुसन्धेय विषय बन्नसक्छ भन्ने कुरा होइन र सामान्य घटनावलीले पनि बृहत् आकारमा ग्रन्थ तयार पार्ने सामग्री जुटाउन सक्छ । त्यसकारण कुन कुरा महत्त्वपूर्ण हो र कुन कुरा सामान्य हो ? भन्ने छुट्याउने विवेक पनि सच्चा अनुसन्धानकर्तामा हुनु अनिवार्य छ । अर्को कुरा, अनुसन्धान भनेको के हो ? र यो कसरी गर्नुपर्छ ? भन्ने कुरा पनि आधिकारिक रूपमा प्रकाशमा आए जस्तो महसूस हुँदैन । साँच्चिकै भन्ने हो भने अनुसन्धान भनेको अनुसन्धानकर्ताको मौलिक नयाँ मान्यता हो । अरूले समाजमा राखिसकेका कुरालाई एक-दुइटा शब्द आफ्ना पनि जोडेर व्यक्त गर्नु मात्र अनुसन्धान होइन । यो त अनुसन्धान क्षेत्रमा अघि बढ्नका लागि चालिएको कदम हो भन्न सकिन्छ । यस वस्तुतथ्यलाई एकजना युवा साहित्यकारले यसरी व्यक्त गरेको पाइन्छ —

"·····वास्तविक अर्थमा भन्ने हो भने अनुसन्धान भनेको त संसारमा आजसम्म कसैले पत्ता लगाउन नसकेको नयाँ कुरा फेला पार्नु हो । हिजो-आज त 'फुट्नोट्' दिएपछि पूर्ण अनुसन्धानपूर्ण कृति मानिन्छ ।"[2]

प्रस्तुत लेख 'नेपालमा करिया मोचन अनुसन्धान-पूर्ण कृतिको रूपमा मात्र सकिन्छ कि सकिदैन भन्नेतिर विचार गरौं । हामीले माथि प्रस्तुत गरेको अनुसन्धानको परिभाषामा विवेच्य कृति पर्न सक्तैन । किनभने करियाको परम्परा सृष्टिको आदिम अवस्थादेखि नै विकसित हुँदै आएको देखिन्छ । त्यसकारण पाठकले जाँगर गरेको खण्ड-मा करियाका सम्बन्धमा थुप्रै प्रकाशित सामग्री नै उपलब्ध हुन सक्छन् । धर्तीकै गर्भमा लुकेर रहेको तर कसैले सुइँको नपाएको, व्यक्तिको शरीरमै छिपेर बसेको तर उद्घाटित हुने मौका नपाएको कुरालाई कसैले पत्ता लगाएर प्रकाशित गर्दछ भने त्यसलाई सच्चा अनुसन्धा-नात्मक कृति मान्न सकिन्छ । यो त छरिएका सामग्रीलाई टिपोट गरेर, त्यसलाई पनि सिलसिला मिलाएर लेखिएको लेख मात्र हो । यसबाट त धेरै ठाउँमा सुरक्षित सामग्रीहरू एकै ठाउँमा जम्मा गरिएको मात्र पाइनेछ ।

२.१ करिया शब्दको अर्थ

'करिया' भनेको के हो ? करिया शब्दलाई शब्द-कोषले कसरी परिभाषित गरेको छ, यसको केही नमूना हेरौं ।

कमारी– कमाराको स्वास्नी, किनेर ल्याएकी नोकर्नी,दासी
कमारो– (ना.) किनेको नोकर, दास, करिया ।[3]
कमारी- (ना.) [कमारो+ई] १. कमाराकी स्वास्नी ।
२. किनेर ल्याएकी नोकर्नी दासी ।
कमारो- ना. [प्रा कम्मआरो] किनेको नोकर दास करिया ।
कमार्तन– ना. [कमारो+अर्तन(सं.)] १. कमारोले सहनु पर्ने दु ख कमारोले खप्नुपर्ने अनुशासन ।
२. दासता ।[4]

यो त एउटा संकेत मात्र हो । अमरकोष शब्द सागर, शब्द तोयनिधि, वाचस्पत्यम्, मेदिनी कोश, हला युध कोश आदि सबैजसो कोशमा करिया शब्दको अर्थ गरिएको पाइन्छ । 'करिया' शब्दको उच्चारण गरेको सुन्ने बित्तिकै खल्लो अनुभूति हुन्छ । मान्छेले मान्छेकै दास बन्नुपर्ने । मान्छेले आफ्ना दैनिक जीवनका कामहरू गर्न नसकेर कुनै निर्धो मानिसलाई खान र लाउन नपाएर त्यसै भौंतारिएको मानिसलाई पशुवत् व्यवहार गरी काम लगाउने गरेको प्रथा कहाँसम्म समुचित हो । यसलाई मानवतावादी दृष्टिकोणले गहिरिएर सोच्नुपर्ने देखिन्छ । एकातिर– मानवाः बान्धवाः सर्वे 'आत्मवत् सर्वभूतेषु'

सर्व भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु माकश्चिद् दुःखभाग्जनः ।।

जस्ता आदर्श अभिव्यक्तिहरूको स्फुरण भएको पाइन्छ भने अर्कातिर पुर्गीसरी आउनेले अजानलाई दलाई आएको पनि पाइन्छ । वास्तवमा यो मानवताप्रतिको घोर अपमान हो ।

३.१ केही पौराणिक सूक्तिमा दासप्रथाको निन्दा

वेद, उपनिषद्, पुराण, महाभारत, स्मृति आदि सबै ग्रन्थमा मान्छेले मान्छेकै किनबेच गर्ने परम्पराको घोर निन्दा गरिएको छ । यहाँ केही सूक्तिहरूको मात्र उल्लेख गरिन्छ ।

नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।
द्विगुणं पुरुषस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिणः[5]

कन्यां हयं च दासीं च स्वगृहे सम्भवान् शुभान् ।
पोषयित्वा द्विजोलोभात पश्चादेतांश्च विक्रयेत ।
स भुक्त्वा यातनाः सर्वा. पश्चाद् व्याधो भवेदिह[6]

द्विज सम्पाद्ययो दासीं गृहधर्म सुखाप्तये ।
पश्चातां विक्रयेत्तात्स चाण्डालो भवेद्भुवि[7]

दासीं द्विजोऽनु गृण्हीयाद भोगार्थं पतितोभवेत्
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं सद्यः क्षरति पापिनः
विक्रये द्यद्वितां भूपंश्चाण्डालत्वं तदाप्नुयात्[8]

मनुष्यजातौ तुल्यानां दासत्वमतिगर्हितम्
प्रथमोयोन तत्रापि स किं जीवत्सु गण्यते

४.१ कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा दासप्रथा

घरमा जन्मेको, अंशभागमा पाएको, वकस पाएको, किनिएको यस्तो दास ८ वर्ष नपुगेको बन्धुवर्ग कोही नभएकोलाई उसले नचाहिकन नीच काममा लाउने, विदेशमा लगेर बिक्री बन्धकी गर्ने, गर्भिणी दासीलाई गर्भ उतार्ने खर्च नदिइकन बिक्री बन्धक राख्नेलाई पूर्व साहस (२५०) दण्ड हुन्छ । यस्ता दास-दासीलाई किन्ने र साक्षीमा सहायता गर्नेलाई पनि पूर्व साहस दण्ड हुन्छ । दासका धनको भाइबन्धुहरू हकदार हुन्छन् । कोही नभए मालिकै हकदार हुन्छ ।

आफ्ना मालिकबाट सन्तान जन्मेमा सन्तान र दास समेत अदास हुन्छन् । दासी घरको कामकाज याद विचार पूरा गर्ने भएर रहेमा त्यसका आमा, बहिनी, भाइहरू पनि अदास हुन्छन् ।

दास वा दासीलाई एकबाजी निखनी सकेपछि फेरि बिक्री गर्ने बन्धक राख्नेलाई १२ पण दण्ड हुन्छ । तर आफैले मलाई बेच, बाधा राख भनेकी रहिछ भने दोष लाग्दैन ।[9]

५.१ दासप्रथाको परम्परा

पूर्वीय र पाश्चात्य दुवै समाजमा मान्छेले मान्छे-लाई किनबेच गरेका प्रशस्त उदाहरणहरू पाइन्छन् ।

पूर्वीय समाजमा जाति प्रथाले उग्ररूप लिएपछि मानवीय व्यवहारमा असमानताका झिल्काहरू देखा पर्दै गएका हुन् । अझ खासगरी भन्ने हो भने ठूलो जातको मान्छेले सानो जातको मान्छेलाई मात्र दासको रूपमा स्वीकार गर्ने गरिएको नभई सजातीयमा पनि यदि आफूभन्दा कमजोर मानिस परेको छ भने त्यसैलाई कठोर यातना दिएर दासको रूपमा राख्ने चलन चलेको देखिन्छ । पाश्चात्य समाजमा त विशेषतः काला र गोरा बीचको सङ्घर्ष असमानता युगौं पहिलेदेखि थियो र अझै यो घृणित प्रथा जीवितै छ । यस वस्तुसत्यलाई हामी यस अभिव्यक्तिबाट पुष्टि गर्न सक्छौं ।

अब्राहम लिङ्कन आफ्ना पिताका साथ नयाँ नयाँ वस्तीको खोजमा डुल्न नयाँ-नयाँ गाउँ र वातावरण देखेर रमाउँथे साथै छक्क पनि पर्थे ।

लिङ्कन पहिलोपल्ट एकजना धनीका छोराको साथमा शहर पुग्दा त्यहाँको झिलिमिली र त्यहाँका आधुनिक उपकरणहरू देखेर उनी ज्यादै चकित भए । उनी आफ्नो कौतुहललाई शान्त गर्न शहरमा घुमी त्यहाँको सबै कुराको अध्ययन गर्न थाले । त्यत्तिकै एउटा चौबाटो-मा कालो मानिसको लीलाम बिक्री हुन लागेको देखे । त्यस मानिसको घाँटीमा पशुको घाँटीमा झैं सिक्रीले बाँधिएको थियो र त्यहाँ भीडमा जम्मा भएका धनीहरू उसको बढीबढाउ मोल गर्न थालेका थिए ।

लिङ्कनले यसरी लीलाम गरेको कहिल्यै देखेका थिएनन् । त्यसैले त्यो के हो भनेर बुझ्न एकजना मानिस-संग सोधे– त्यहाँ के गर्न लागेको ? त्यो घाँटीमा सिक्रीले बाँधेको मानिस को हो ?

लिङ्कनले प्रश्नको उत्तरमा त्यस मानिसले त्यहाँ कमारा-कमारीको लीलाम बिक्री हुन लागेको छ । त्यो कालो कमारो हो र उसको मालिकले उसलाई बेच्न खोज्दैछ । धनी मानिसहरू तँछाडमछाड गरेर उसलाई किन्न खोज्दैछन् भनेर वेलि-विस्तार लगायो । यसरी मान्छेलाई पशु झैं बिक्री गर्न लागेको देखेर तीं बालक लिङ्कनका मनमा बडो दुःख लाग्यो । उनले मनमनै आफैंसंग सोधे– के मानिसलाई पनि पशु जस्तै गरी बेच्नु न्याय हो ?"10

एकदिन एकजना भलाद्मीले आफ्नो छोरालाई शहर पठाउनु पर्दा एक्लै नपठाएर लिङ्कनलाई पनि साथ लगाइदिए । यसरी शहरमा पुग्दा त्यहाँको रौनक देखेर उनको आश्चर्यको सीमा रहेन । उनी त्यहाँ घुमी-घुमी शहरको मज्जा लिन लागे । त्यत्तिकैमा उनले के देखे भने एक ठाउँमा सिक्रीले बाँधिएका मानिसको लीलाम हुन लागेको रहेछ । त्यहाँ पैसावालहरू जम्मा भई बढी-बढाउ गर्न लागेका रहेछन् । यो देखेर लिङ्कनको मन एकतमासको भएर आयो । त्यो तमासा एकछिन हेरेर उनले मनमनै भने– "मानिसले मानिसलाई नै बेच्नु ठीक हो ?"

अब्राहम् लिङ्कन घर फर्के । केही दिनपछि उनी फेरि अर्को शहरमा पुगे । त्यहाँ पनि उनले त्यस्तै देखे मान्छेले मान्छेलाई बेचिरहेको अनि मान्छेले मान्छेलाई भाग्ला भनेर सिक्रीले बाँधिरहेको ।

"अहो यो त सारै अन्याय भयो आफू समानको मान्छेलाई मान्छेहरू यसरी किन बेच्दछन् अनि किन बाँध्छन् ?" यस्तो सोच्दै उनले पत्ता लगाउने प्रयत्न गरे । ठूला-ठूला पैसावालहरूले खेतीपातीको काममा यिनै किनिएका मानिसहरूलाई जोताउने रहेछन् । घरको यावत् काम पनि यिनीहरूलाई नै लगाउँदा रहेछन् । आफूचाहिं बाबुसाहेब बनेर आरामसाथ रही अल्छी जीवन बिताउँदा रहेछन् ।

अब अब्राहम लिङ्कनले यी बेचिनेहरू कहाँबाट ल्याएका रहेछन् त्यसको पत्ता लगाउन थाले । बुझ्दा अफ्रिका महाद्वीपमा रहेका निग्रो जातिका मानिसलाई हूलका हूल समातेर जहाजमा हालीं त्यहाँ ल्याएर बिक्री गरिदो रहेछ । यसबाट प्रशस्त आम्दानी हुँदोरहेछ ।"11

५.२ रुनु कि हाँस्नु

मान्छेले मान्छेलाई सिक्री लगाएर दोऱ्याउनु अमानवीय व्यवहार गर्नु, म मात्र मान्छे हुँ र निम्छरो व्यक्तिले मान्छे भएर बाँच्ने अधिकारै छैन, सधैं अर्काकै करिया बस्नुपर्छ भन्ने निकृष्ट धारणा राख्नु के उचित हो ? हामीले प्राप्त गर्न सकेका तथ्याङ्कहरू मोटामोटी मात्र हुन् । हामीले देख्ने र सुन्ने मौका नपाएका कैयौं डरलाग्दा

यातनाहरू होलान् र छन् जुन मान्छेकै थाप्लामाथि वर्सि-रहेछन् । टाढाको अतीतलाई एकछिन बिर्सौं । हामीले देखे-सुनेका छौं युगाण्डामा इदी अमीनले गरेको अत्याचार । ऊ कमजोर व्यक्तिहरू आफूले पालेका नोकरहरू र स्त्रीहरूको टाउ् च्यातेर जन्मिएको कोलाहलपूर्ण वातावरण-देखि रमाउँथ्यो, हाँस्थ्यो र खुशी हुन्थ्यो । त्यस्तै बोकासो राम्रा-राम्रा युवतीहरूलाई आफ्ना शयन कोठामा ल्याएर नाइटामा छुरी रोपेर रमिता हेर्दथ्यो । इदी अमीनको अमानवीय व्यवहार त सबैले थाहा पाएकै कुरा हो । उसले राजनीतिक शक्तिलाई प्रयोग गरेर कैयौं जवानहरूको निर्ममतापूर्वक हत्या गरेको छ । संसारमा यस्ता कुकृत्य-हरू कहाँ-कहाँ र के कति भएका छन् भन्ने कुराको खोजी नीति गर्न 'एम्नेष्टी इन्टरनेशनल' भन्ने संस्था कार्यरत छ । र यसले आफ्नो प्रतिवेदन प्रकाशमा ल्याई पनि सकेको छ । यस संस्थाबाट प्रकाशित प्रतिवेदन पढ्दा शक्ति सम्पन्न मानिसले कमजोर मानिसमाथि कसरी दबाव हालिरहेको रहेछ भन्ने कुरा विस्तृत रूपमा थाहा पाउँछौं र हामी 'न रुनु न हाँस्नु' को दोधारे स्थितिमा परिणत हुन्छौं ।

६.१ कमारा–कमारीको ऐतिहासिक परम्परा

कमारा–कमारी किनबेच जस्तो घृणित व्यवहार पहिलेदेखि नै पूर्वीय र पाश्चात्य समाजमा समान रूपमै पाइने कुराको चर्चा माथि गरियो । अब नेपालमा करिया मोचनको इतिहासलाई झल्काउने किसिमका केही उदा-हरणहरू प्रस्तुत गरिन्छ ।

पुरानो समयमा दुई पक्षका बीच घमासान युद्ध हुँदा जित्ने पक्षले हार्ने पक्षका सबै मानिसलाई दासको रूपमा स्वीकार गरिन्थ्यो । तिनै दासका सन्तान दर्सन्तान झन्-झन् दासत्वको प्रबल जञ्जीरले बाँधिदै गए र मान-वीय अधिकार गुमाउँदै गए । सन् १९५०/५१ को अवधिसम्म जञ्जीवार र पेम्बा भन्ने टापूहरूमा १९०५/६ सम्म मारीरास र अंग्रेजका अरू नयाँ वस्तीहरूमा पनि करिया प्रथा सशक्त रूपमा चलेको थियो । यसैगरी भारत-मा मलाया प्रायद्वीपमा तथा पेन्याक आदि ठाउँमा पनि कमारा–कमारीको प्रथाले उग्ररूप लिएको कुरामा इतिहास साक्षी छ । महर्षि बादरायणद्वारा लिखित महाभारत र पुराणहरूमा पनि दास–दासीको उल्लेख पाइन्छ । लडाइँमा हारेर दास भएका हैहयहरू कद्रु, विनता र हरिश्चन्द्रका कथाहरूले हामीलाई मर्माहत पार्दछन् । वेष्टइण्डिज, मारीशस र अफ्रिकाका द्विपहरूमा रहेका शक्तिशाली मानिसहरूले आफ्ना इलाकामा भएका दास-दासीले नपुगेर अन्य देशहरूबाट समेत किनेर करिया राख्ने प्रथा भएको पाइन्छ । यूनानी, रुमी र भारतमै पनि कैयौं शक्तिशाली राजा महाराजाहरूले दिग्विजय गरेपछि मनोमालिन्यकासाथ पराजित भएका वैरी दललाई लुटपाट गरी कठोर दासत्वको कालकोठरीमा कोच्दथे । यसैगरी अर्को मौका परी आउँदा नयाँ कमारा-कमारीलाई ग्रहण गर्ने र पुरानीयाँलाई छोड्ने प्रथाले उनीहरू कहिले बढ्ने र कहिले घट्ने हुन्थे ।

७.१ नेपालमा करिया प्रथा

अन्य देशहरू जस्तै नेपालका सबैजसो कमारा–कमारीहरू यहीं जन्मिएका थिए । कमारा–कमारीहरूले मालिकको संकेत अनुसार चल्नुपर्ने बाध्यता र विवशता थियो । तिनीहरू बेच्याइँ लुटिन्थे, गाई, भैंसीझैं बेचिन्थे । भकाराको मल जस्तै त्यसै अलपत्तिएर छरिन्थे र अस्तित्वहीन भएर बिलाउँथे ।

कमारा–कमारी यसले राख्न पाउने र उसले राख्न नपाउने भन्ने कुराको सवालै थिएन । जुन जातको मानिस धनी भयो उसैले घरमा कमारा-कमारीहरू राख्दथ्यो । यो कुरा अचेल पनि नोकर–चाकरको रूपमा नेपालमा चलेकै छ । पहाड, लेक वा तराईका घरबाट कोही पैसा कमाउने उद्देश्यले र कोही भने पढ्ने उद्देश्यले शहर बजारतिर घुइँकिन्छन् । तर उनीहरूको साथमा जीवन धान्ने कुनै उपाय हुँदैन र उनीहरू कुनै साहु-महाजनको घरमा बच्चा खेलाइदिएर, कुनै होटेल रेष्टुराँमा जूठा भाँडाकुँडा माझेर र कुनै भद्रभलाद्मी भनाउँदाको घरमा भात-तिहुन पकाएर भाँडा माझेर जीविका चलाउँछन् र एक अंशमा आफ्नो उद्देश्य पूरा भएको अनुभव गर्दछन् । यो कुरा हामीमध्ये कसैले पनि भोगेको हुनसक्छ । अचेल कमारा–कमारीको

प्रथा छैन तर नोकर–चाकरको चलन भने व्यापक रूपमा फैलिएको पाइन्छ । आफ्ना साथमा केही सम्पत्ति हुने बित्तिकै साधारण काम पनि आफैले गर्नु नहुने परम्परामा राष्ट्र र राष्ट्रियताको विकासमा पूरै अवरोध खडा गर्ने कुरा महसूस गरिएको छ ।

पहिले यदि धनी छ भने तल्लो जातको मानिसले पनि कमारा–कमारी राख्न पाउने कुराको उदाहरण हामीलाई यसरी मिलेको छ –

वर्तमान राजनैतिक विभाजन अनुसार पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्र सगरमाथा अञ्चल ओखलढुङ्गा जिल्लामा पर्ने 'चप्लु घोराखोरी' बस्ने 'बखाने नाउँ गरेको कामीले २२ जना कमारा–कमारीहरू राखेको थियो । वि. सं. १९८१ सालमा श्री ३ चन्द्र शमशेरले कमारा–कमारीको अमलेख गरेपछि त्यस कामीले दुइटा घोडामा लडाएर ओखलढुङ्गा अड्डाबाट उनीहरूको मोल मोहरिया (डबल) ल्याएको देख्ने मानिस छँदैछन् ।[12]

महीसिंह नाम गरेका दमाइँका कमारोले लगाएको 'महीसिंघे' नाम गरेको पीपल ओखलढुङ्गा जिल्लाकै 'यसम' गाउँमा अझै छँदैछ ।[13]

७.२ नेपालमा कमारा–कमारीको संख्या

अन्तर्राष्ट्रिय परिप्रेक्ष्यमा विचार गर्दा जञ्जीवार भन्ने ठाउँमा करीब दुइलाख कमारा–कमारी थिए भने वेष्ट इण्डिजमा सात लाख करिया भएको तथ्याङ्क प्राप्त भएको छ । यसैगरी नेपालमा वि. सं. १९७७ सालको लगत अनुसार करिया बाहेकको जनसंख्या ५५२७७२४ र ४६०६४ करिया थिए । यसैगरी १९८० सालको लगत अनुसार १५७१९ मालिकहरूका ५१५१९ कमारा-कमारी-हरू थिए । (हेर्नुहोस् – लगत १)

७.३ नेपालमा कमारा-कमारीको अमलेख

सभा
"यतोधर्मस्ततोजयः"

अस्ती मार्ग १४ गते शुक्रबारका दिन टुंडिखेलमा यौटा ठुलो सभाभयो । यो सभामा सदाकाल 'सर्वेभवन्तुसुखिनः' यसैलाई आफ्ना हृदय पटलमा अङ्कित गरि राखिबक्सिने अत्यन्त दयार्द्र हृदय धर्मात्मा अग्रगण्य भै बसेका बडा बिचारशील श्री ३ महाराजबाट यो नेपाल राज्यमा अघिदेखि रहिरहेको दासत्वको शृङ्खलामा बाधिइराख्ने कुप्रथालाई मेटाउनका निमितको रायलिइबक्सनालाई भाइ-भारदार, जङ्गी निजामती, जागिरदार, साहु–महाजनहरू र अरू सज्जन भला आदमी समेत सारालाई सामेल गराइबक्सेको थियो । करिब १२ बजे सारा मानिस जम्मा भैराखेका थिए । खरीका रूखदेखी दक्षिणतिर जङ्गीहरू थिए । पूब उतरतिर निजामती कमारा-कमारीका मालिक साहु-महाजन र त्यहाँ पछी वरिपरि अरू सज्जनहरू थिए । वहाँ पछी यथाक्रमले श्री चीफ साहेब श्री ३ महाराज श्री ५ महाराजाधिराजको सवारी भयो । अनी श्री ३ महाराजबाट पहिले श्री ५ महाराजाधिराजका हजूर्मा विन्ती चढाउने कुरा विन्ती चढाइ सकिएपछि श्री मान्यवर गुरुराज हेमराज पण्डितज्यू....." कमारा–कमारीद्वारा अभिलेख गर्ने कुराको राय लिनालाई ठीक भएको लामो प्रभावोत्पादक स्पीच सारोले हृदयमा घाम लागे जस्तो झल्कने स्पष्ट बुझिनेगरी सुनाई बक्सियो । करीब पौने ५ बजे वल्ल सिद्धियो । श्री ५ महाराजाधिराज श्री ३ महाराजको सवारी दरवार तर्फ फिरयो । श्री चीफ साहेबबाट सो स्पीचको छापिएको किताव सारालाई बाँडिबक्सियो । श्री ५ सरकार श्री ३ सर्कारकी जय भन्दै सारा मानिस आफ्ना–आफ्ना घर गए । सोही स्पीचको मुख्य–मुख्य कुरा अहिले संक्षेप तवरले हाम्रा प्रियपाठक-हरूका अवलोकनार्थ यो गोर्खापत्रमा दिइएको छ । अर्को हप्तादेखि क्रमशः जम्मै स्पीच दिने उमेद पनि गरेका छौं ।[15]

७.४ करियाको खानु मोल, गुन्द्रुकको खानु झोल भन्ने लोक परम्परा

कमारा–कमारी भएर जीवन बिताउनु साधारण कुरा थिएन । "मालिकको मनखुशी आफूलाई र आफ्ना परिवारलाई सुम्पिनु पर्थ्यो । करियाले अरूले खाइसकेपछि-को जूठो पूरा खानुपर्थ्यो । झुत्रा–झात्रो जडौरीले आङ् ढाक्नु पर्थ्यो ।"[16] करियाको खानु मोल, गुन्द्रुकको खानु झोल भन्ने मालिकहरूमा एकपक्षीय धारणा फैलिएको

थियो । त्यसैले दुःख र कष्ट जति कमारा-कमारीले नै भोग्नु पर्दथ्यो । एउटा मेशीन झैं उनीहरू सधैं काममै तल्लीन हुन बाध्य हुन्थे । समाजमा उनीहरूको कुनै कदर थिएन । यसै प्रसङ्गमा चन्द्र शमशेरको भनाइ अघि सारौं "आखिर करियाहरू पनि मानिसै हुन्, मानिसहरूको जस्तो दिल तिमीहरूको पनि रहेकै हुन्छ' तर उनीहरूलाई मानिस झैं व्यवहार गरिंदैनथ्यो । सबैभन्दा तुच्छ काम पनि यिनीहरूले नै गर्नुपर्थ्यो । विवाहमा डोली बोक्ने काम कमारालै गर्थ्यो र कलश कमारीले बोक्नु पर्थ्यो । (यसको अवशेष गाउँघरमा अझै पाइँदैछ) वास्तवमा मानिसले मानिसको हाड घोट्नु ज्यादै तुच्छ कुरा हो ।

१९८०–८१ तिर १ प्रतिशत कमारा–कमारी र सयकडा ४ आनाभन्दा केही बढी मालिकहरू थिए । कमारा–कमारीहरूले जति काम गरे तापनि एक पेट पनि मुश्किलले उपलब्ध हुने हुँदा उनीहरूमा काम गर्ने जोश, उमङ्ग, उत्साह र जाँगर अवश्य कम हुँदो हो भन्ने प्रमाण अफ्रिकाका हब्सीहरूले समेत नपत्याएका 'क्यारीबियर' किनारको वस्तीमा रहेका 'हाटेण्टट्' भन्ने मानिसले दासत्वबाट मुक्ति पाएपछि गरेका कामको लगनशीलता ज्यादै प्रशंसनीय भएको कुरा इतिहास अध्ययन गर्दा थाहा पाइन्छ । त्यसैगरी 'पेम्बा' का हब्सी र त्यसभन्दा पर 'सिचेलिस' भन्ने टापुका आफूखुशी भएका हब्सीहरूको काम दाँजी हेर्दा करिया हब्सीले गरेभन्दा तीन दोब्बर आफूखुशी भएका हब्सीले गरेको पाइयो ।

१८९६ सालमा ४ जात ३६ वर्णले मर्दाना, जनाना, बालकमध्ये कसैलाई पनि मासी करिया तुल्याउनु हुँदैन भन्ने व्यहोराको लालमोहर बहिराएको पाइन्छ । मालिक बाहेक अरू आफूखुशी कमारीको सम्बन्ध भएर जन्मिएका बालकलाई ऐन बमोजिमको मोल तिरी बाबुले अमलेख गराउन पाउँथ्यो । त्यस्तै मालिकबाट जन्मिएको बालक भने त्यसै पार हुन्थ्यो । कमारीले आफ्ना मालिक-बाट छोराछोरी पाएपछि त्यसै अमलेख हुने र केही हक समेत पाउने ऐन थियो । कुनै पनि करिया विदेशमा तीन वर्ष बिताएर घर आएपछि मालिकलाई ऐन बमोजिमको मोल तिरेर अमलेख हुन पाउने र दश वर्ष बिताएर आएको छ भने केही पनि नतिरी अमलेख हुने व्यहोरा १९७८ सालमा बनेको ऐनमा लेखिएको पाइन्छ । तर त्यो अशिक्षारूपी अन्धकारमा डुबेका आँखाहरू नगीचै देखा पर्न सकेन । उनीहरूले वत्तीका पुतली भएर आफ्नो जीवन मालिकहरूका निम्ति समर्पित गरी नै रहे । त्यस–बेलाका मालिकहरू तीन थरीका देखिन्छन्–

(१) दासत्वबाट मुक्त गराउन चाहने ।

(२) करियाको काम खानुपर्छ भन्ठान्ने ।

(३) पोइसंग जोइ र छोराछोरीसंग बाबु–आमा छुट्याउने घृणित व्यवहारदेखि पनि नहिच्किचाउने ।

यी ३ प्रकारका मालिकहरूमध्ये सबैभन्दा तुच्छ ईश्वरले पनि आँसु चुहाउनु पर्ने खालको व्यवहार तेस्रा श्रेणीका मालिकहरू गर्थे । चन्द्र शमशेरका शब्दहरू फेरि अघि सारौं– "बालक कमारा–कमारीलाई कलिलै उमेरमा आमा-बाबुसंग बिछोड गराइ अन्यत्र बेचिदिनु निर्घृणी चाल हो ।" तर यस्तै मालिकहरू प्रशस्त देखापर्थे र उनीहरूद्वारा कमारा–कमारीहरू प्रशस्तै ठगिन्थे । धेरै जहान भएर पाल्न नसक्दा अथवा मालिकलाई खर्च जाँचो भएको बेला बाबु–आमाका काखबाट छोराछोरीहरू बेचिन्थे । लोग्ने-स्वास्नीलाई पनि छुट्याएर बेचिन्थ्यो । मालिकले कमारीलाई राखेर जन्मेका छोराछोरीहरू अर्कैको हो भनेर ढाकछोप गरिन्थ्यो । कैयौं कमारीलाई मालिकले भुँडी बोकाएर बेइज्जत हुने डरले बेच्थे र घ्याम्पे भुँडी लिएर किन्नेको पछि लाग्नु पर्थ्यो । करियाकी १६ वर्षे जवान छोरीले पनि राति मालिकका कोठामा गएर मालिकको गोडा मोल्नुपर्थ्यो । कमारा–कमारीहरू घरमा बालबच्चा छाडेर मेलापात जान्थे, आउँदा छोरा-छोरी मालिककले बेचिसकेको हुन्थ्यो र उनीहरू छाती पिटीपिटी रुन्थे । उनीहरूको न्याय निसाफ कतै हुँदैनथ्यो ।

८.१ उल्लेखनीय केही मार्मिक घटना

१. एउटा मालिक कमारीलाई पेट बोकाएर विदेश गयो । केही समयपछि घर फर्कंदा कमारीबाट जन्मिएको बालक मरिसकेको थियो । पछि निर्दयी भई त्यो मालिकले कमारीलाई बिक्री गऱ्यो तर कमारीको उर्लंदो वैंशलाई

खप्न नसकेर बेला-बेलामा ऊसित गएर काम वासना तृप्त गर्थ्यो अनि त्यसैले अन्तै पोइल गई भनेर अर्कै पोइ देखाउँदा कमारीले खप्न नसकी इन्साफ माग्न आएको कुरा चन्द्र शमशेरको स्पीचमा लेखिएको छ ।

२. पूर्व २ नं. मा ४ आमाबाबु र छोराछोरीमध्ये आमाछोरालाई एकातिर र बाबुछोरीलाई अर्कोतिर पनि बेचिएको थियो ।

३. एउटी कमारीका ७ छोरा-छोरीहरूमध्ये एक छोरी र चार छोरालाई मालिकले अगाडि नै बेचि-सकेको थियो । ऊ रोई, कराई, मालिकका खुट्टामा छाँदहाली तर क्रूर मालिकले त्यसको परवाह नै नगरी अझ अर्को छोरोलाई समेत बेच्न लाग्दा त्यो कमारी निक्सानी अड्डामा विन्तिपत्र चढाउन आएकी थिई । उसको विन्तिपत्र यस्तो खालको थियो-

"पुनस्को कमाई र आफ्नो कर्म यस्तै रहेछ भनी धैर्यगरी आफू संग रहेका बालकहरूको मुखहेरी चित बुझाई रहेकी थिएँ अहिले दूध खाँदै रहेको काखको ४ वर्षको बालकलाई पनि कति दया नराखी मालिकले बिक्री गरी दिन लाग्दा चित थाम्न सकिन'

यसरी एउटा कमारालाई किनेर ल्याएपछि भेंडा-बाख्रा जस्तो त्यसबाट पुस्तौं पुस्ता जति सन्तान जन्मन्छन् ती सबै मालिककै हुन्थे र आमाबाबुको मुटु फुटाएर किनबेच गरिन्थ्यो । यस्तो घृणित चलनले कसको हृदय धूजा-धूजा नहोला ? चन्द्र शमशेर भन्छन्- "करियाले मनुष्य योनीलाई धिक्कार सम्झदो हो त्यसले सारा जगतै अँध्यारो देख्न थाल्दो हो ।"

८.२ नेपालमा कमारा-कमारीको मूल्य

कमारा-कमारीको मूल्यको हकमा कमारीको १२० र ६ वर्षका करियाको ३५ रूपैयाँ ऐनमा लेखिएको छ भन्ने प्रमाण चन्द्र शमशेरकै स्पीचद्वारा पाइयो तर कमाराको मूल्य निश्चित भएन तापनि अमलेख हुँदा कमारा कमारीको मोल थापेका ईश्वरीप्रसाद भट्टराई यसो भन्छन्- "बाबु ! धेरै वर्ष भयो हेक्का रहेन १२० कमारी-को र ६० रूपैयाँ कमाराको मोल लिए जस्तो लाग्छ ।"[17] ऐनमा जति लेखिए तापनि ऐन-ऐननै थियो । किनबेच चाहि १९५८ देखि १९७१ सम्म हेर्दा एउटी जवान कमारी लाई ५०।- रू. देखि ३५०।- रू. सम्ममा किनबेच गरेको पाइयो ।

८.३ नेपालमा करिया मोचन गर्दा लागेको खर्च

विश्वका धेरै राष्ट्रहरूलाई नियाल्दा सबै देशहरूमा कमारा-कमारीको उन्मूलन भइसकेको र 'ओविसिया' जस्तो सानो मुलुकले पनि त्यसैताका करियाको चलन नमान्ने ऐन बनाएको थियो । यस्तो घृणित चलनले गर्दा ठूलो बेइज्जत हुने सम्भावना देखिएकोले १९८१ साल मार्ग १४ गते शुक्रवारका दिन टुंडिखेलको ठूलो आमसभा-मा स्पीच दिएर चन्द्र शमशेरले कमारा-कमारीको अमलेख गरे । जसको लागि ३६,७०,००० (छत्तीस लाख सत्तरी हजार) रूपैयाँ खर्च गरेर मालिकहरूलाई तोकेको मोल वितरण गरियो । यो धन सबै पशुपतिनाथका गुठी-बाट झिकिएको हुनाले त्यसबेला अमलेख भएका करियाहरू 'शिवभक्त' कहलाइए । कमारा-कमारीहरूलाई "भिखरा ठोरी" मा पठाइयो र त्यस ठाउँको नाम अमलेखगञ्ज रह्यो ।[18]

९.१ कमारा-कमारीको किनबेचको ऐतिहासिक पत्र

यसरी कमारा-कमारीहरूको किनबेच गरिन्थ्यो भन्ने सुनिए तापनि किनबेच गरेको कागज-पत्र भने आजसम्म कतै प्रकाशमा आए जस्तो लाग्दैन । यसैले पूर्व ३ नं. ओखलढुङ्गा जिल्ला अन्तर्गत गाम्नाङ्टार गाउँ पञ्चायतका वितवार मुखिया जमादार हरिलाल पाध्या भट्टराईलाई ओखलढुङ्गा जिल्लाकै यसम गाउँ पञ्चायतका सिंघवीर खत्री क्षेत्रीका कान्छा छोरा गगनसिंह खत्री क्षेत्रीले २२ वर्षकी गोदी भन्ने कमारी र २ वर्षको हस्ते भन्ने उसको छोरालाई दुइसय वहत्तर रूपैयाँमा बेचेको एउटा ऐतिहासिक पत्र प्राप्त भएकोले सो पत्रको व्यहोरा यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ-

लीषितम् तींल्पुं कट्टि येसम गाउं वस्न्या सिघार्वीर खत्री क्षेत्रीका येका घरका कान्छा छोरा गगन सिं खत्री क्षत्री आगे हाम्रा घरकी घरिया गोदी भ ने की कमारि वर्ष २२ की जीय के मोल रूपैंजा २३० गौराजी रू १ स्मेत् जम्बा मोरू २३१ नीजको काषको छोरो हस्ते भन्याको वर्ष २ को जीय १ के मोल मोरू ४० गौराजी रू १ स्मेत मोरू ४१ दुवै ज्यू को मोल गौराजी जम्बा मोरू पैंजा दुइसहे वहतर २७२ मा मैले बेचे गामनाङ् कुस वृर्ता का वृर्ता वार मुषिया जमादार हरिलाल पाध्या भट्टराईले कीन्या कीन्याको ज्यू पाको बेचनेको दाम पाको आज अघीको कल केल बेचनेको अब प्रान्तको कल काल कीन्याको भनि मेरा मनो मान षुसिराजीले परंभट्टार लेषि जमादार हरिलाल पाध्या भट्टराईलाई दीजा दृष्टा साछि फटकेपट्टि सहीं छाप गर्ने ईति सम्वत १९५८ साल मिति जेष्ठ सुदी दस हरा १० रोज २ शुभम्— १

× दृष्टा साछि जम्बा
× हकवाला येसम गाउंका गंज सिं खत्री क्षत्री — १
सहि हकवाला ऐ का रनबहादुर ऐ ऐ — १
सहि हकवाला ऐ का बं बाहादुर ऐ ऐ — १
गामनाङ कुसियार जीम्बाबाल मुखिया श्री
सहि भूपाल पाध्या भट्टराई — १

लेखक सुबेदार
सहीं ईश्वरिद्र ल बेडारि

१०.१ वर्तमान नेपालमा मानिसको किनबेचको रोकथामका लागि भएको संवधानिक व्यवस्था

नेपालको संविधान भाग ३ धारा १३ को शोषण बिरूद्धको हक अन्तर्गत यस्तो लेखिएको पाइन्छ– "मानिसको बेचबिखन दासत्व र मानिसलाई कुनै किसिमको जवर्जस्ती काम गराउन निषेध गरिएको छ।"[19]

१०.२ उपसंहार

अन्त्यमा के भन्न सकिन्छ भने मान्छेको किनबेच जस्तो घृणित कामलाई श्री ३ प्राइम मिनिष्टर चन्द्र शमशेरले अमलेख गरे। राणाहरूले देश र जनताको भलाइभन्दा व्यक्तिगत उन्नतिमा बढी ध्यान दिएका थिए। तर चन्द्र शमशेरले कमारा–कमारीहरूको अमलेख गरेर जुन किसिमको जनरक्षीय काम गरे त्यसैबाट मात्र पनि उनको नाम इतिहासमा सच्चा साहसी व्यक्तिको रूपमा अङ्कित भएर रहनेछ।

११.१ सन्दर्भ ग्रन्थ

१. प्रा० ढुण्डीराज भण्डारी– नेपालको आलोचनात्मक इतिहास।
२. बाबुराम आचार्य– नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त।
३. भूपहरि पौडेल– ऐतिहासिक मकै पर्व।
४. भूपहरि पौडेल– जयतु संस्कृतम् अन्दोलन, प्रज्ञा, पूर्णाङ्क ३८।
५. हर्षनाथ शर्मा– बृहत् नेपाली शब्दकोश।
६. श्री ३ चन्द्र शमशेर स्पीच, १९८१।
७. मोहनप्रसाद खनाल चांगुनारायणको ऐतिहासिक सामग्री।
८. केशवराज अर्याल (अनुवादक) कौटिल्यको अर्थशास्त्र।
९. अम्बिकाप्रसाद अधिकारी लगायत थुप्रै लेखक, महेन्द्रमाला कक्षा ८।
१०. काजीरोसन मानसरोवरमा डुबुल्की मार्दा।

११.२ सन्दर्भ जानकारी

१. यक्षप्रसाद भट्टराई।
२. ईश्वरीप्रसाद भट्टराई।
३. तुलसीप्रसाद भट्टराई।
४. कुलप्रसाद भट्टराई।
५. तेजप्रसाद भट्टराई।
६. भुक्तिराज भट्टराई।
७. टीकाप्रसाद पोख्रेल।
८. चन्द्रनाथ घिमिरे।
९. लक्ष्मीशरण वाग्ले।
१०. डिठ्ठा जयकृष्ण भट्टराई।

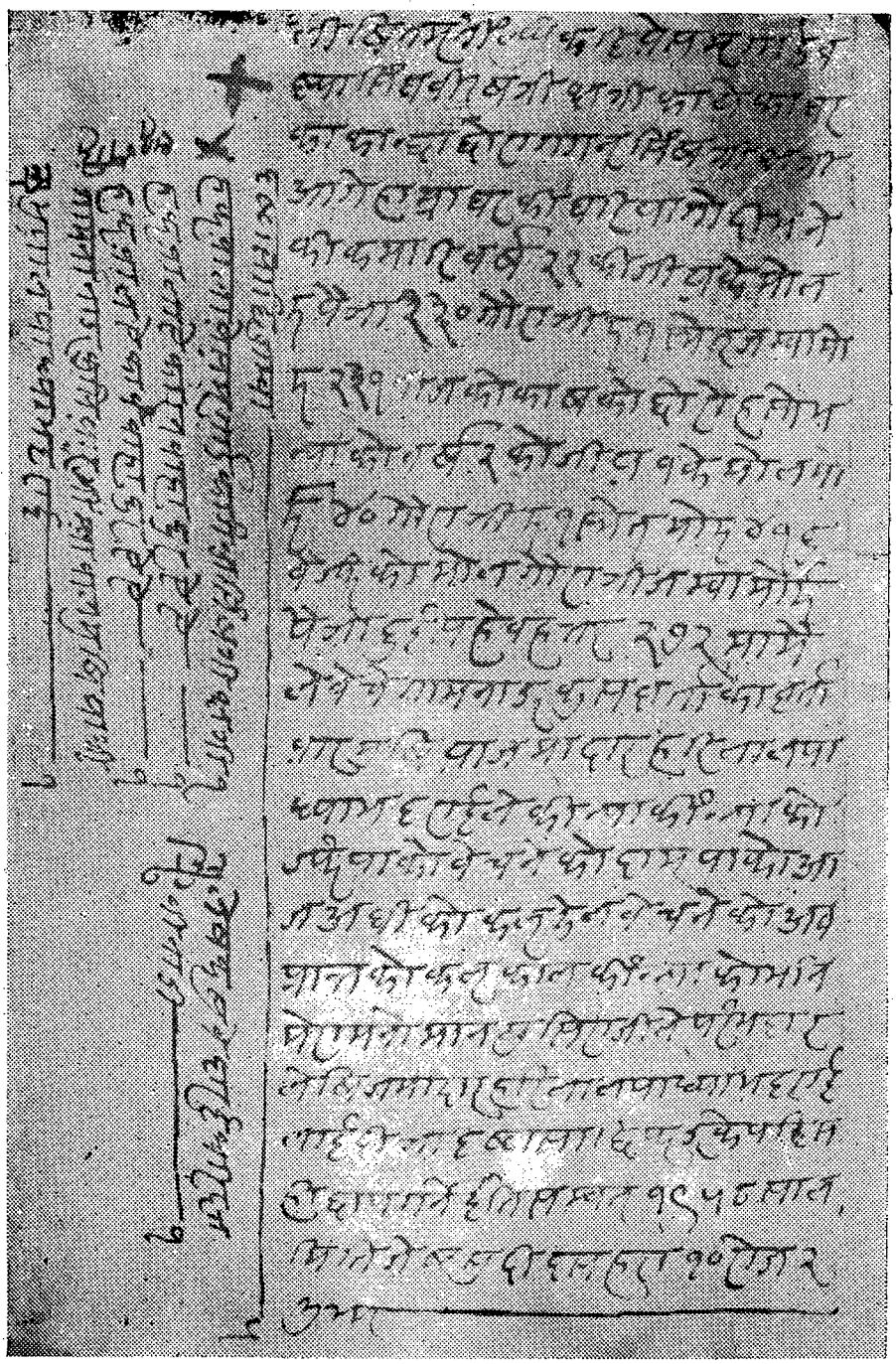

कमारा–कमारीको बेचबिखनसम्बन्धी ऐतिहासिक तमसूक

लगत १

फिरिस्त (ङ)[20]

	१९७७ सालमा भएको सेन्ससबाट देखिएका लगत		१९८० सालमा भएको सेन्ससबाट देखिएका लगत			प्रतिशत	
	मानिसको संख्या						
	करिया बाहेक जम्मा जनसंख्या	करिया	जम्मा जवान	धनी	कमारा-कमारी	जम्मा मानिसको संख्याबाट करिया सयकडा	धनीमा सयकडा
४ भञ्ज्याङ भित्र	३०५५८०	१३२९	३०६९०९	५३४	१४०९	½	४/५
४ भञ्ज्याङ बाहिर	५९८६०	२४१	६०१०१	१०९	२१४	⅓	१
	३६५४४०	१५७०	३६७०१०	६४३	१६२३		
पश्चिम १ नं.	१६३८९५	१३५६	१६५२५१	६०८	१८९३	१	१ ३/४
'' २ नं.	५८१८८	१०१	७९२०३	४०३	१०१७	१ १/२	२ ३/४
'' ३ नं.	८१२२५	९३५	८२१६०	४७८	१३८५	१ १/२	३
'' ४ नं.	१७९०७२	४२४५	१८३४१७	१४२८	५०८३	२ ३/४	५
पाल्पा गुल्मी ८ जिल्ला	३७०२०७	६६९३	३७६९००	२२०६	७४९२	३	३ १/२
प्यूठान	१२०३८७	१६७६	१२२०६३	५२७	१६२९	१¼	२ १/२
दाङ् सल्यान	२१३१९४	११३५	२१४३२९	२००	१०२७	१/२	३/४
डोटी	१५२३२६	९००	१५३२२६	२७८	१०३०	२/३	१
वैतडी डडेलधुरा	७७३२०	५९३	७७८९५	१४५	५०७	२/५	२ १/२
दैलेख	८३७५०	४२३	८४१७३	८७	३२३	२/५	२/३
जुम्ला	८८१३३	८८९	८९०२२	३८१	१२२०	१⅓	२ १/२
	१६०७६७१	१९९६०	१६२७६३९	६७४१	२२६०५		
कास्की लमजुङ	१३६०४४	३५२१	१३९५६५	१४८३	४२४६	३	६
ऐ. फलावा	४४७५	५५	४५३०	२७	१११	२ १/२	३¼
'' बझाङ	४२५९६	४४७	४३०४३	१०९	४९२	१	२
'' जाजरकोट	७३५७९	२९५	७३८७४	६९	२४७	⅓	१/२
'' बाजुरा	१८४९	३७१	२०२२०	५६	३६०	१ ३/४	२
	२७६५४३	४६८९	२८१२३२	१७४४	५४४६		
पूर्व १ नं.	२११३८१	२३२२	२१३७०३	८१०	२५६३	१¼	२
'' २ नं.	१७२९२१	४१५१	१७७०७२	१३६६	४७१८	२ ३/४	४
'' ३ नं.	१०४७६७	३३३८	१०८१०६	१४७८	५०४७	४ १/२	७
'' ४ नं.	२६५१४५	४५२३	२६९६६८	१०११	३३४५	१¼	२
धनकुटा	३४९०१८	३२४४	३५३०६२	१४०४	४३०७	१¼	१ १/२
इलाम	८७०२८	४४७	८७४७०	१५२	५१८	३/४	१
	११९१०६१	१८०२५	१२०९०८६	६२२१	२०५९८		

बीरगञ्ज	४१४५१५	१४२	४१४६५७	२३	६६		
महोत्तरी सर्लाही	४७०६००	३६२	४७१२६२	४३	१११		
सप्तरी	३७७४८३	३७२	३७७८५५	११५	३६८	१ १/५	१/५
उदैपुर	४८३६७	५१६	४८६१३	१२६	५२५	१	१½
मोरंग विराटनगर झापा	२११२४०	६८	२११३०८	४४	१२१		
खजहनी स्यूराज	१२२२६६	१४	१२२२८३	२	६		
पाल्ही माझ खण्ड	१८४५५५	२६	१८४५८१	३	६		
बाँके वर्दिया	१०४४५५	११	१०४४४६	२	६		
कैलाली कञ्चनपुर	४६८१५	१	४६८१६				
मकवानपुर	५६२६४	२२२	५६५१६	७	२५		
काङ् द्राङ	६५५७	२	६५५६	६	१२		
चितावन	२०५०६	१४	२०५२०				
सुनार	२७२६	२	२७२८				
सुर्खेत	१७२८६	३८	१७३२७				
	२०८७००१	१८२०	२०८८८२१	३७०	१२४७		
जम्मा	५५२७७२४	४६०६४	५५७३७८८	१५७१६	५१५१६		

टिप्पणीहरू

१. भूपहरि पौडेल; **'जयतु संस्कृतम्' आन्दोलन**, प्रज्ञा वर्ष १०, अङ्क ४, पूर्णाङ्क ३८, २०३६, पृ. १ ।

२. भूपहरि पौडेल, **ऐतिहासिक मर्क पर्व**, प्रथम संस्करण २०४०, पृ. ८६, ६० ।

३. हर्षनाथ शर्मा (सम्पादक) **बृहत् नेपाली शब्दकोश**, प्रथम संस्करण २०२३, पृ. १०६ ।

४. बालचन्द्र शर्मा [सम्पादक] **नेपाली शब्दकोश**, प्रथम संस्करण २०१६, पृ. १५६ ।

५. अपरार्क चतुर्विंशति तमे ।

६. विष्णु धर्मोत्तरे ।

७. देबल धर्मे ।

८. मार्कण्डेय पुराणे ।

९. केशवराज अर्याल [अनुवादक] **कौटिल्य अर्थशास्त्र**, ने. रा. प्र. प्र. प्रथम संस्करण २०२४, पृ. ३१६ ।

१०. अम्बिकाप्रसाद अधिकारी लगायत थुप्रै लेखकहरू **महेन्द्र माला** (कक्षा ८ को पाठ्यक्रम) दोस्रो संस्करण २०३६, जेठ, पृ. ८५ ।

११. अम्बिकाप्रसाद अधिकारी लगायत थुप्रै लेखकहरू **महेन्द्रमाला** (कक्षा ८ को पाठ्यक्रम) आठौं संस्करण २०३६, पृ. १२८ ।

१२. ईश्वरीप्रसाद भट्टराईबाट जानकारी ।

१३. तुलसीप्रसाद भट्टराईबाट जानकारी ।

१५. **गोर्खापत्र** भाग २४ [साप्ताहिक समाचार पत्र] संवत् १९८१ साल मार्ग १७ गते सोमवार (संख्या ३२) ।

१६. यक्षप्रसाद भट्टराईबाट प्राप्त जानकारी ।

१७. ईश्वरीप्रसाद भट्टराईबाट प्राप्त जानकारी ।

१८. कमारा–कमारीको ऐतिहासिक परंपरादेखि नेपालमा करियां मोचन गर्दा लागेको खर्चसम्मका तथ्य कुराहरू गोर्खापत्र र ईश्वरीप्रसाद भट्टराईबाट प्राप्त जानकारी बाहेक

च. नं. २२३ सम्वत् १९८१ साल
मार्ग १४ गते शुक्रवारका दिन
श्री ३ महाराज चन्द्र शमशेर जङ्गबहादुर राणा
जि. सि. बि. जि. सि. एस. आई. जि. सि.
एम. जि. जि. सि. मि. ओ.
डि. सि. एल.

थोङ्-लिङ्–पिम्मा–को काङ्–वाङ्–स्थान
प्राइमिनिष्टर आण्ड मार्शल
बाट
भारदार अफिसर र भलादमीहरू जम्बागरी
करियाको अमलेख गर्ने बारेमा
विचार गर्नालाई टुंडिखेलमा
बक्सेको
'स्पीचमा' आधारित छन् ।

१९. नेपालको संविधान २०१९ (तेस्रो संशोधन) पृ. ८ ।

२०. यो लगत चन्द्र शमशेरको स्पीच फिरिस्त (ङ) बाट उतारिएको हो ।

प्रधानमंत्री जंगबहादुर राणाका समयका नेपाल-भोट युद्धका ऐतिहासिक सामग्री

(गताङ्कको बाँकी)

७. श्री ५ गोर्खा सर्कारबाट ह्लासाका टुंतारिन अम्बालाई लेषि गयाको हाङफोङ ४ सालका ३ मैह्नाका २८ दिन जादा लेषियाको पत्र आइपुग्यो. ५ वर्षको मामुलि वाहेक अरू कुराका अर्जि चह्राउन्या दस्तुर छैन. तर येस पाला अर्जि मुषपेटले यैकत्व गरि लेष्याको देषदा अर्जि चह्राई पठाइन्या काम गर्‍यौ भनि लेषनु भयाका कुरालाइ हुँदा ता श्री ५ वादशाह बडा अकवाल् प्रतापवाला श्री ईश्वरले माया गर्‍याकालाइ कसैले पनि हेरिसक्नु छैन तर श्री ५ वादशाहलाई कसैले दिकगर्‍याका वेलामा श्री ५ वादशाहको हुकुं ली हामीले ज्यू दिछौ भन्या वेहोराको हामीले चह्राई पठायाको अर्जि र कोहि दुष्मनले हामिलाई दुष दियाका वेलामा हामीले वादशाहका हजुरमा चह्राई पठायाको अर्जि नपठाउनु भन्या आफुहरूलाई पनि कुसुम हवैन येस्ता वेहोराको अर्जि नलेषनु भन्या हामिलाई पनि हुकुम छैन. अर्जि चह्राई पठाउन्या काम वढिया भयेछ श्री ५ वादशाहका हजुरमा अर्जि चन्हाई पठायाको हो फौज लि आउनु भन्या हुकुम र आफुहरूको चिठी आयो भन्या उसै घडि हाम्रो फौज उठनु पर्न्याछ हाम्रा फौजलाई षान्या रसद वोकि वेगारी षल्माको हर्कत हुन नजावन हिउँ पर्न्या वेलामा भन्या आइ सकन्या छैन वादशाहका हुकुम नमान्या जस्तो पर्न नजावस् वादशाहको हुकुम आयापछि हिउँ पर्न्या वेला वाहेक जिउ दिन हामि तयार छौं ११ साल आषाढ वदि ११ रोज ४ मा —

तस्तै वखतमा श्री मद्राज कुमार कुमारात्मज श्री प्राइम मिनिष्टर यान कम्याण्डर इन चीफ जनरल जङ्गवहादुर कुवर राणाजिवाट कप्तान भिमल आलेलाई लेखि गयो —

उप्रान्त उर्दि गया वमोजिम अरुण पारदेखि वेत झिकाई वैतर कुंभिपाट जगी मेगजिन्मा दाखिल गर्न्या र उदैपुर गढि र यसै गढिको तालुक चौदंडिमछे रेषामा रह्याको तोप वन्दुक षरखजान्याको देहायेवार षोती तेरिज लेखि पठाउन्या काम वढिया हो मैले यहाँ रहन्या र हजुरमा आउन्या वेहोरालाई जो मर्जि भनि लेख्याका कुरालाई ताहाका काजकामलाई जान्या पाका मानिस राषि ताहाको काम चलन्या गरि आफ्ना मानिसहरूलाई अन्हाई सिकाइ चिठी पुर्‍याई मात्र येक फेरा आहा आउ र सवै कुराको वेवास्ता वाधी जान्या काम गरौला ११ साल मिति श्रावण वदि ७ रोज ७ शुभम् —

धर्मनारान् साहुवाट ह्लासामा वस्न्या नाईक्या सिद्धिराज के लेषि गयाका —

उप्रान्त ताहा हंगमा भयाको कुरो अघि पनि लेषि पठायाको हो भोट सर्कार गोर्षा सर्कारले श्री वादशाहलाई मानिरह्याको हौं पछि पनि माने पर्न्या छ श्री वादशाहको रक्कासिको षलल पर्न गयाको समाचार आहा थाहा हुंदा श्री वादसाहका घरमा षलल पर्न्याको सुनि हेरिरहनु जोग्य छैन भोट र हामी मिलि श्री वादसाह संग आई लाग्या दुस्मनलाइ मार्नानिमित्त हामीले ज्यू दिनुपछे श्री वादसाहको वढिया भयापछि हामी दुवैको वढिया भन्या चित्तमा आयो र वडा अम्वा मार्फत श्री वादसाहलाई अर्जि चह्राई पठायाको हो वडासंगवाट भयापछि आउनु भन्या हुकुम आयो भन्या भोट र हामी मिलि भरमजदुर गर्नुपर्न्या छ भनि आफ्ना हात हतियार

षजाना रसद लस्कर फौजका तयारि गरि साविक फौज देषि सिवाय ३०।४० हजार फौज र सोहि वमोजिमको षजाना रसद तयार भै सकियो अरू जोर जम्मा गर्दैछौ साधि पठायाका कुराको जवाफ केही आयाको छैन यो साधि पठायाका कुराको थाहा छंदै साधि पठायाका काम निमित्त ताकि ति गन्याका कुरामा गोर्षा सर्कार भोट चढन लाग्यो भन्या छोराका पछि लागी ताहाका रैतिलाई उहि फिराई टिगरिमा लस्कर वटोलन लाग्या भन्या हल्का सुनिछ यो कुरा कसो हो भोट र गोर्षा सर्कारको अधिदेषि दोस्ति हो पछि पनि रहनु पर्न्या छ हामीले साधि पठायाको नभया हामीलाई थाहा थिएन भनि लेषि आउनु पर्न्या हो साधक थाहा भयापछि यस्तो हंगमा पर्न्या वेमुनासिव हो साधक गयाको ७।८ मैह्ना भयो जवाफ केहि आयाको छैन आहा र फौज तयार भैरहेछ आउनु भन्या हुकुम आया भयाको फौज षजाना लि जांछौ न आउनु भन्या हुकुम आया फौज ठाउं ठाउंमा फिराई पठाउंछौं आउनु भन्या भया पनि न आउनु भन्या भया पनि भदौ भरिमा थाहावस ७।८ मैह्ना फौज थामि राखदा रसद षजानाको तार्कांति गर्दा हाम्रो खर्च धेरै भै सकियो लडन्या फौज ४० हज्जारलाई दोचा तयार हवस् भनि यो सबै विस्तार वडा अम्वासंग विन्ति गर्नु भन्या नाइक्यालाई लेषि पठा भनि दर्वारवाट हुकुम भयो र लेषि पठायाको हो सो सबै कुरा वुझि विन्ति गरि चाडो जवाव लेषि पठाउन्या काम गर आहा विन्ति गर्नु पर्न्या छ यो चिठी अम्वालाई लगि देषाया सं. ११ साल मिति भाद्र वदि १ रोज ४ शुभम् —

तेस्तै वखतमा श्री मद्राजकुमार कुमारात्मज श्री जनरल कृष्णवहादुर कुवर राणाजीका हजुरमा सुवा मान्सरवरसि ले चह्राई पठायाको —

उप्रांत गोदाम घरको कामलाई जगा माटो हेराई पैन्यामा र फाल्दुमा लिस्तिमा ढुङ्गा काटन लाग्या वोसि साना ठुला गरि २० जना आयो वोसि पुगेन वोसि फेरी ४० जना पठाई वक्सनु भया काठको काम चलाउदा हुं वेगर काठ नभै अरू काम चल्दैन तिनै तर्फवाट काम चाडो हुन्या छ वोसि आएन भन्या येक घर पनि चाडो हुन्या छैन घर तयार नभै रसद राषनाको वेचाजो पर्न जाला काठ तयार हुनै मात्र कमि विन्ति चह्राई पठाउंदा जो मर्जि वोसिले हर्कत छ वाकि काम् कामलाई चाहिन्या फलामको दषखत १ रसदको दषखत २ चह्राइ पठायाको छ नजर भै छाप गराई वक्स्या जाला रसद वावतलाई मोहरु रुपिआ दशहजार १०००० लिन आहावाट सिपाहि २ र वोकन्या मानिस १० जना पठायाको छ भाई जगनाथसिको जिम्मा गरि पठाई वक्सनु होला नौसिदा आयेन आहा मैले हाल्या दर्शनी मोह रुपिया १ चह्राई पठायाको छ नैनसि घले जमादारले हेरि आयाको वाटोको कुरामा दस्खत वमोजिम मान्छे खटाआ अस्ति निज जमादारसित पठायाको थिया उसै मान्छेलाई पठाउंछौ सात्तु सामल् वनाउन लाग्यू आ म अलिपछि भयो कसो भयो ताकिति मर्जि वमोजिम हेरचाह गर्दै निस्तुक जाहांवाट होला विन्ति चह्राई पठाउंला इति सम्वत् १९११ साल मिति भाद्र वदि १२ रोज १ शुभ —

श्री प्राइममिनिष्टरवाट श्री कर्णेल कृष्णध्वज कुवर राणाजी लाई लेषि गयाको उप्रांत सर्दार कनकसि महत सुवा विर भंजन माझिले सिलगढिमा वसि गौडा मुहुदाको काम र अंग्रेजसंगको काम पर्दा औमुलुको वर वन्दोवस्त जांचबुझ असुल तहसिलको काममा सल्लाहसंग गर्नु गौडा थामनु केहि कुरामा गाफिल नपरोस् भनि अह्राई ई तिनजनालाई सिलगढिमा राषि मुलुकको वरवन्दोवस्त आफुले गर्न्या काम सवै सकि तेरा परियारलाई षाना पिनाको वर वन्दोवस्त वाँधी सर्दार सुवा काजि जिम्मां सिलगढीमा छोरि तसंगका श्री कालिजङ्ग पल्टनका नाल २०१ श्री रणभिम पल्टनका नाल २०१ श्री भवानि वक्स कंपनिका नाल १०१ श्री ज्वालादल कंपनिका नाल १०१ श्री चन्दननाथ पल्टनका नाल २०१ जमा नाल ८०५ इनै पल्टनका गोलंदाज २३ र कपतान वर फानसि वस्न्यात् कपतान जवर कार्कि कपतान् वुद्धिमानसिह वस्न्यात्लाई साथमा लि भोटतिरको वाटाको नजिक पारि फौजलाई वस्नाको सुभिस्ता हेरि तैले भदौ मैह्नामा हुमला जाई वस श्रीनया श्रीनाथ श्री अडिदमन कंपनिका पिपा १।१ निसान पुंजाका टहलुलाई गौडामा थामि पिपा १५।१५ र जमादार समेत तैले लै गयास् इनहरूले पिपा नदिया तेस कंपनिका पिपा तैले भर्ना गरि लग्यास् गोलंदाज जना ६ येतावाट पठायाका छन् इनहरूलाई पनि सामेल राषि तेस तरफका तोपमध्ये वढिया सावुद तोप २ तयार

गरि आफ्ना साथमा राख तोप धरे लगी काम छैन १ टोपलाई २ सये गोली ४ सय गिराफ चाहिन्छ येस तजवीजले पल्टनका अरू षजाना रसद सबै ताकित गरि जति उठाउन सक्छन् उति तोप लैजा ६ पंनिको तोप भारि हुन्छ ४ पंनि ५ पंनिको तोप लै जान्या काम गर्‍यास् तोपलाई चाहिन्या गोला गिराफ षरषजाना र वंदुकलाई जनहि गोलि स्मेतको गठा १५ का दरले गठा र जनहि ६।६ का दरले चाहिन्या पत्थर अरू षरषजाना जो चाहिंछ तयार गर्न्या काम गर्नु वंदुक संगिन तोस्दान मार्तोल सुजनि गैह्र सावुद भयानभयाको जाचि सावुद गराई ताहाका वंदुक जांचदा वनाउदा वनि नसकन्या भै नपुग्याको वन्दुक वारुद गोलि प्यूठानावाट झिकाउन्या काम गर्नु सिसा जोपायाको षरिड गरि वन्दुकको मोहरिमा मिलाई गोलि ढालन लाउनु लडार्जी पर्दा गोलि सानु ठुली भै नविग्रोस् २ तोपका गिराफ गोला पनि तयार गर सिपाहिहरूलाई पनि तारा हान्न लगाइ तालीम गरि तयार गरी राषन्या काम गर. इ पल्टनकालागि ज्मा भरिया समेतले वर्ष दिन षानालाई रसद षरिद गरि राषनु जंगी षजाना तयार गर्न र रसद षरिद गर्नलाई दसखत पठायाको छ सो दस्खत वमोजिमको रुपिया ली सबै काम कुराको गाफिल नपारि तयार गर्नु ताहा नपुग्याको कुरालाई यहाँ लेषि पठा र आहावाट ताकित भै आउला जुन दिन लडन जा भनि हामीले भनि पठाउला उस दिन जालास जोरावरसि मन्याका ठाउंमा लडन तैले जानुपर्न्या छ ११ साल भाद्र वदि १३ रोज २ मा—

श्री प्राइममिनिष्टरवाट श्री जनरल वद्रिनरसिंह कुवर राणाजीले लेषि गयाको —

उप्रांत तेर्सो मद्दतलाई तारादल पल्टनका नाल २०० ली सर्दार जुद्धविर अधिकारी भदौ महिनामा तांहा आई पुग्छन् गोर्षाको गोरखदल कंपनि ली काजि त्रिविक्रमसिंह थापा मोस्ताङमा भेट्न्या गरि आउछन् गोलंदाज जना ६ येतावाट आउछन् वडा कप्तान जङ्गध्वज कुवर राणाजिलाई तैले थमौति गराइ दिनु. पाल्पा नुवाकोट सल्याना स्मेतमा ठाउं ठाउंका तहसिल र ठाउं ठाउंको गौडा सम्सेर जङ्ग पल्टनले कुहनु अग्रेजसंगको काम र गौडा मुहुडाको काम पर्दा मुलुको वरवन्दोवस्त असुल तहसिलको काममा होसियारसंग गर्नु गौडा थामनु केही कुरामा गाफिल नपरोस् भनि अह्राई वडा कप्तानलाई पालपामा राषि मुलुकको वन्दोवस्त आफुले गर्‍या काम सबै सकि तेरा परियारहरू पालपामा वडा कपतानको जिम्मा छोडि षानापिनाको वन्दोवस्त वाधि इनै पल्टन कंपनिको नाल ६६३ भै गोलंदाज समेत र सर्दार जुद्धविर अधिकारीलाई साथमा लि भोटतिरका वाटाको नजिक पारि फौजलाई वस्न्याको सुभिस्ता हेरि भदौ महिनामा मुस्ताङ जाई रसद ज्मा हुन्या र केरु नजिक पर्न्या ठाउ हेरि छाउनी गरि वस लडन सकन्या सिपाहि तयार गरि तारा हांन लगाई फौजलाई तालिम गरिराख्नु. त्यस तरफका तोपमध्ये सावुद तोप २ तयार गरि आफ्ना साथमा राख तोप धेरै लगि काम छैन १ तोपलाई २ सये गोला ४ सय गिराफ चाहिन्छ येस तजविजले पल्टनका अरू षजाना रसद सबै ताकिता गरि जति उठाउन सकछस् उति तोप लैजा ६ पंनिको तोप भारि हुन्छ ४ पंनि ५ पंनिको तोप लैजानु तोपलाई चाहिन्या गोला गिराफ षरषजाना र वंदुकलाई जनहि गोलि स्मेतको गठा १५ का दरले गठा र जनहि ६।६ का दरले पत्थर अरू षजाना जो चाहिन्छ ताहा जाचदा वनी नसकन्या भै नपुग्याको वंदुक वारुद गोलि प्यूठानावाट झिकाउन्या काम गर्नु कदाचित् नआ मानिस भर्ना गर्नु पर्‍यो भन्या जगेरालाई तं सितका र प्यूठानवाट गरि २ हजार नाल संगिन तोस्दान उसै माफिक षजाना झिकाई तयार गरिराख्नु सिसा जो चाहिंछ षरिड गरि वन्दुकका मोहरिमा मिलन्या गरि गोलि ढालन लाउनु लडार्जी पर्दा गोलि साना ठुला भै नविग्रोस् २ तोपका गोला गिराफ पनि तयार गर्नु इ पल्टन कंपनि काला जिमा भरिया समेतले वर्ष दिन षानालाई रसद ज्मा गरि राखनु जंगि षजाना तयार गर्नु र रसद षरिदलाई रुपियाको दस्षत गरि पठायाको छ दस्षत वमोजिमको रुपियाली सर्वकाम कुराको गाफिल नपारि तयार गर्नु ताहा नपुग्याको कुरा आहा लेषि पठाउनु र आहावाट ताकित भै आवला जुन दिन लडन जा भनि पठाउला उसदिन लडन जालास् ११ साल भाद्र वदि १३ रोज २ शुभं—

श्री प्राइममिनिष्टरवाट श्री वडा कपतान् जङ्गधोज कुवर राणाजीलाई लेखि गयाको—

उप्रांत पालपाको गौंडा केदार नरसिको तैनाथ छ पालपाको काम उसले लाया अह्राया बमोजीम तैले गर्नु पऱ्यो. तेरा थमौति केदार नरसिंसंग गै गऱ्यास. सल्यानाको कंपनि जुमला गयो पालपाको बरष पल्टन मोस्ताङ जान्या छ. येस पाला लडाजीको काम पऱ्यो तसंग कारण सिंदल कंपनि केदार नरसिको जिम्मा गरि दे. तैले गऱ्याको दुटवल गैह्रको काम र. पालपा नुवाकोट् सल्याना स्मेतको कामकाज तैले गर्नु पऱ्यो. अंग्रेज नवाफसंग दोसाध को जगा छ मधेसको कामकाज जनरल रणउदिपसिंह कुवर राणाजीसंग साथी गर्नु पहाडको कामकाज कर्णो केदारनरसिंह कुवर राणाजीले अह्राया बमोजिम गर्नु. कामकाज गर्दा बहूत होसियार रार्ख कोनै कुराको गाफिल नपारि गर्नु. येसै बखतमा केहि कुराको उजुर गरिस् भन्या तक्सीर बंद होलास् मूलुकी कामको तर ताकिति गरि आफुसंगको पल्टनलाई तालिम गरि तयार राखि तिनलाई चाहिन्या षर षजाना पत्थर गठा बंदुक संगीत तोस्दान गैह्र तयार गरी राषन्या काम पऱ्यो भन्या. तेस पल्टनले मद्त दिनु पर्न्या छ मधेसको मुलुकी काममा ११ सालका बंदोवस्त बमोजीम बन्दोवस्त असुल तहसिलमा केहि फरक नपरोस् ११ साल भाद्र वदि १३ रोज २ मा

फेरि श्री प्राइममिनिष्टरबाट सर्दार जुद्धविर अधिकारी लाई लेषि गयाको— उप्रान्त साविक बमोजिम तिम्रो थमौति भयो. मेगजिनको कामकाजलाई षाचो नहुन्या गरि सयेनाल र तिर्मीले पत्यायाको मानिस राख २ सये नाल ली आफ्नु हातहतियार षजाना गोलि पिया गैह्र ली श्री भाइ जनरल बद्रिनरसिंह कुवर राणाजिसंग सामेल भै उनले लाया अह्राया बमोजिम गरि मोस्ताङमा बस्नु पर्छ. सबथोक कुरो श्री भाई जनरल बद्रिनरसिंह कुवर राणाजीले लाया अह्रायाको मान्या. हाम्रो बाबुहरू तिन भाइका संतानको बलल हुन्या रोटिमा बेत्यास पार्न्या कुरा. नमान्या जो तिमिलाई नमुना दियाको तोपका गोलाहरू चाडै तयार गर्या श्री भाइ कृष्णध्वज कुवर राणाजीले माग्या बमोजिम बंदुक बारुदहरू जो मागछन् सोदिया ११ साल भाद्र वदी १३ रोज २ मा—

श्री प्राइममिनिष्टरबाट कप्तां जवर कार्किलाई लेषि गयाको— उप्रांत साविक बमोजिम तिम्रो थमौति श्री भाइ कर्णेल कृष्णध्वज कुवर राणाजीले गरिदिन्या छन् तिम्रा तैनाथको श्री भवानि बक्स कंपनि र आफ्नु हात हतियार षजाना गोलि पिया गैह्र ली. श्री भाइ कर्णेल कृष्णध्वज कुवर राणाजीसंग सामेल भै उनले लाया अह्राया बमोजिम गर्नु. हुमलामा जानु पर्न्या छ केहि कुराको गाफिल नपरोस् ११ साल भाद्र वदि १३ रोज २ मा—

श्री प्राइममिनिष्टरबाट कप्तान वरफानसि वश्न्यातके लेखि गयाको— उप्रांत साविक बमोजिम तिम्रो थमौति श्री भाई कर्णेल कृष्णध्वज कुवर राणाजीले गराइ दिन्या छन् तिम्रा तैनाथको चन्दनाथ पल्टनमध्ये जुमला लाइन भै नहुन्या. भाइले षटाया बमोजिम जुमलामा थामि अरू नाल पगरि लाजिमार आफु हातहतियार षजाना गोलि पिया गैह्र ली श्री भाइ कर्णेल कृष्णध्वज कुवर राणाजीसंग सामेल भै उनले लाया अह्राया बमोजिम गर्नु हुमला जानु पर्न्या छ. केहि कुराको गाफिल नपरोस् ११ साल भाद्र वदी १३ रोज २ मा—

श्री प्राइममिनिष्टर जङ्गबहादुर कुवर राणाजिबाट सुवा मान्सरोवर सिलाई लेषि गयाको बोसि पुगेन बोसि फेरि ४० जना पठाई बक्स्या काठको काम चाडो चलाउदा हुं बोसि आएन भन्या १ घर पनि चांडो हुया छैन भनि लेषि पठायाका कुरालाई रुपिया लिन पठायाका सिपाहिका संगमा तैले लेषि पठाया बमोजिम बोसि जना ४० र मोह रुपिया १० हजार तेरो भाई जगनाथ्का जिम्मा गरि पठाई दियाको छ सक्यासम्म अरू रुपियाको पनि रसद ज्मा गर्न सक्छस् भन्या रुपिया पठाई दिन्या काम गरि-येला त्यो ज्मा गऱ्याका अनाज गैह्र भुटाउन्या कुरा भुटाई राषनु पिधाउन्या कुरा पीधाई अंन काचो कुनै पनि नराषनु कामकामको फलामको द खत १ रसदका दसखत१ पठाई दियाको छ नौसिदाका कुरालाई आहावाट पठाई दियाको छ पुरला बाटाका कुरालाई हेर्न पठाउन्या र सातुसामल बनाउन्या काम बढिया गरेछस् ढाक्चाहरूले चावल लि भोटमा नुन साटन जान्यालाई नुन सापट नदिनु ताहाका भावले चावल आफुले किनु नुन बेचन

ल्यायाको नगदले आफुले किनु ति चावलले साटन जान्या ढाक्चाहरूलाई वेचनु नगदले हाम्रा मानिसहरू नुन् किन्दछन् भन्या भोटचाहरूसंग किन्न दिनु हाम्रा सिवाना भित्रका भारि वोकन सकन्या च्यांग्रा घोडा षचर चौरी भेडा गदाहा कतिसम्म पाइंछन् येस्कुराको तलास गरि येस्को यति यतिसम्म छ भन्या नाउ नमेसि लेषि पठाउनु र रसद् राषन्या घर वनाउंदा अवाटो गरि वनाउनु ह्लासा तर्फ जान्या आया गयाका चिठी खोली हेरि राजकाजको कुरा लेषियाको रहेछ भन्या फार्सि चिठी जो आउंछ जान्छ चिटी जाहा पठाई दिनु भोट तर्फ हाम्रा सिवानावाट वारुद गोलि सो राजंगी षजाना कुनै कुराको पनि लैजान नपाउन् औ हाम्रा तर्फका मानिस कुटिसम्म पठाई वुझि लेषि पठाउंदै गर्नु ११ साल भाद्र शुदि ५ रोज २ शुभम्—

श्री प्राइममिनिष्टर जङ्गवहादुर कुवर राणाजिका हजुरमा सुवामान्सरवरसिले लेषि आयाको चौडि भेडा षसि जाचन लाञ्यू मंजि वमोजिम थुन्या कुरो थुन्या चिवा भन्या उसुपट्टीको जाहा कोहि आयाको छैन. तैपनि वुझदै लेषको वाटो जमादार नैनसिघलेहरू पुगी आयाको वाटो गरि कुतिवाट येक धूपचिन लामा केटा १ ज्यम् केवलु गुम्वा को क्षेसौं थानमा फागुमा वस्न आयाका रह्याछन् भनि अस्ति गोठालाहरूले समाचार ल्याया र हेर्न पठाया सुवेदार वक्तवार षतृपनि भेटचा भन्या सुनिछ. वाटो पनि तेहि लामा आयाको वाटो सुवेदार वक्तवार षतृका मानिसले कुति पुगी आयो भन्या सुनिछ. हाम्रा तजवीजमा पनि तेहि वाटो होला भन्या लाग्छ. तेहि वाटोलाई सोझो खोला साधु तर्न नपर्न्या नवलपुरको वाटो आमचुरघाटदेखि घुगा व्यासिसम्मका थरि मुषिया सिक्षार रैति गैन्हका नाउमा दस्खत् १ गरि पठाई वक्स्या वाटो चाडो तयार गरुंला कुति जान्याहरू पनि आयाको छैन. घर रसद वाटो धेरै काम हुंदा मेरा १ दम्ले टाकन कठिन होला कि भन्या झै लाग्छ सेलांका सुवेदार अनुपसि षतृलाई मसित साथलाई वक्सनु भया. येसतर्फका भुयारू पनि छन् आंम चरघाटदेषि नवलपुरको वाटोगरि गेउल उतर्न्या वाटो र उसदेखिभित्र जाहांसम्म सकियेला हामी बनाउँछु मंजि वमोजिमका काममा पनि ताकिति गर्दैछु कुटाउन्या कुरो कुटाउन्या कुरालाई गाउंगाउंमा ढिकि जातो घट्ट तयारि गर्नु उर्दि दियाको छ गोदाम घरजाई पनि ताकिति गर्दैछु ढुंगा झिकि सक्यु वोनि नपुग्दा काठविना अडकिरहेछ कमि हाल जना २० पठाई बक्सनु भया ढोका थाम चाडो तयार हुंदो हो. सुवेदार वक्तवार षतृका मानिस कुतिमा दोचा षरिद गरि फर्कदा गुम्वामा वास वस्या छन् र तिमीहरूले हामी वाटो षोजन आञ्यूं भन्यो र पछि उनिहरू आयापछि भोटचालाई थाहा भयो र स्योस्यां गुम्वाको मानिसलाई घरहि १५।१५ रुपिआ डाडिलियो भन्या समाचार सुनिछ तेस तरफको मानिसहरूलाई पनि मदत दियाको छ नुनको भाउ माना १५ भैरहेछ १६ मानासम्म होला भन्या डवल छ कुतिमा २० माना भैरहेछ हामीलाई पनि चाहिन्या २।४ हजारको षरिद गरुंकि सोरा भारि १ के मुरी ।६।६ चन्हाई पठायाको छ दाखिल भयो हो. नुनको वेहोरालाई जो मर्जि ११ साल भाद्र शुदि १२ रोज २ शुभम् ।

श्री प्राइममिनिष्टर जङ्गवहादुर कुवर राणाजीका हजुरमा कपतान जवर कार्किले लेषि चन्हाई पठायाको तेहरू तेनाथ श्री भ्वानि वक्स कम्पनिका हातहतियार वर्षजाना पीपालि भाई कर्णेल कृष्णध्वज कुवर राणाजीसंग सामेल भै कर्णेलले लाया अन्हाया वमोजिमको कामगरि हुमला जानु पर्न्या छ भनि मर्जि भै सिक्षा अर्ति आउंदा वहुत हर्ष लाग्यो । सिक्षा अर्तिको सायेत गरि राख्याछु सिपाहि सवै नजा हुनाले खालिन पाक्याको हुनाले षर्च षोजन भनि १०।१२ दिनको विदा दि राष्या छु साबेल भयापछि हिड्न्या काम गर्छु कम्पनिलाई रसद येहि वाटो हिंडाई जानुपर्छ कि कर्णेल साहेवसंग गै वहिका तजवीजले गर्न्या हो औ निसानका भन्या फर्द चुर्ण झै सकिनाका रह्याछन् डाठमात्र छ कसो गर्न्या हो प्यूठानाको थोला नाल गाली गोला वनाउन तंम्रा तैनाथका जमादार हुदा सिपाहि पठाउ भन्या मर्जि भै दस्खत आउदा सिर चन्हाई जमादार १ हुंदा १ सिपाहि ४ जवान जमा ६ प्युठाना मेगजिनमा गोला वनाउन लागी रह्याछन् इनलाई ताहि छोडन्या हो कि झिकाई नै जान्या हो कम्पनि सवैले जान्या हो कि केहि कन्हवा छोडन्या हो कि षर खजाना गठ्ठा पत्थर पत्थर गरि लैजानु भन्या लेषि वक्सनु भयेछ वारुद भन्या माटो काठ कछिगर वरोवर छ येहि वारुद केलाई ठहर्याको वारुद गठ्ठा पार्न लाग्याको छौ आफुले आटन नसक्याको कुरो सोधि हजुरमा विन्ति चन्हाई पठायाको छु । येति विन्ति गरि पठायाको येसै गर भन्या सेवकमाथि अर्ति

सिक्षा मेहर मानगी रह्या. सो वमोजिम टहल मरिहि काज गर्दा हुं जो मर्जि ११ साल भाद्र सुदि १२ रोज २ शुभम् ।

श्री प्राइममिनिष्टर जङ्गवहादुर कुवर राणाजीका हजुरमा कपतान् जुद्धवीर अधिकारीले लेषि चन्हाई पठायाको—

साहिला भाईसंग हाजिर भै मोस्ताङमा जानु भन्या अघि लेषि पठायाको हो अव मोस्तां जानु पर्दैन कामकाजलाई अघि लेष्या वमोजिम गरि चिठि पुग्नी वित्तिकै तैयारी २ सये नाललाई जनाहे गोलि समेत कार्तोस १५० र पत्थर जनहि ।९।९ का हिसावले चाहिन्या षजाना स्मेत लि श्री कर्णेल भाई कृष्णध्वज कुवर राणाजिसंग सामेल भै हुमला जान्या काम गर भन्या इत्यादि लेषि आया वमोजिम २ सये नाललाई चाहिन्या जगा खजानाको तर्जुमा ताकिता गर्नु लागी रह्याछु २ सये नाललाई जनहि १५ गठाका हिसावले कार्तोस ३०००० लाई सिसा गोलि चाहिन्या रहेछ जगेराका गोली १०।१५ हजार रहेछ फेसालीं नालमा मिलन्या गोलि वनाउन्या काम गरु कि भनि विन्ति चढाई पठायाको हो । सिसा खरिद गरी वनाउन्या रुपैयाको जगा छैन सिसा गोलीलाई यसो नगर्नु भन्या मर्जि वक्सिस भै आया सो माफिक तैयार गर्दा हुं ।। ११ साल मिति आश्विन वदी ३ रोज ७ मुकाम प्यूठाना अडा शुभम ।

श्री मद्राजकुमार कुमारात्मज श्री कम्याण्डर इन चीफ जनरल वम्वहादुर कुवर राणाजीका हजुरमा कपतान जुद्धवीर अधिकारीले चन्हाई पठायाको श्री प्राइममिनिष्टर साहेववाट श्री साहिला भाइसंग हाजिर भै मुस्ताङ जानु पर्दैन ताहाका कामकाजलाई १ सये नाल पत्यायाका मानिस राषी चिठी पुग्नी वित्तिकें तयारि २ सये नाललाई जनहि गोलि समेत कार्तोस १५० र ९।९ पत्थरका हिसावले चाहिन्या षजाना स्मेत लीं श्री भाई कर्णेल कृष्णध्वज कुवर राणाजी संग सामेल भै हुमला जान्या काम गर भन्या इत्यादिका कृपापत्र रवाना गरि वक्स्याका आइपुग्यो लेषिया वमोजिम को षजानाको तर्जुमा गर्न लाग्यौं हुमला जान्या २ सये नालसंग निसान लै जान्या र थामन्याको वेहोरा लेषियाको नपाउदा हजुरमा अर्जि चन्हाई पठायाको हो जो मर्जि २ सये नाललाई जनहि १५ गठ्ठाका हिसावले कार्तोस ३०००० लाई सिसाका गोली चाहिन्या रहेछ जगेराका गोली १०,१५ हजार छ त्यो पनि फेसालि नालमा हालि हेर्दा साना हुन्या रहेछ सिसा खरिद गरि वनाउ भन्या रुपियाको जगा छैन तिनै जगेराका साना गोलि गालि फेसालि नालमा मिलाउन्या हो कि कसो गर्न्या हो कार्तोस वनाउन्या कागज खरिद जगेराका सिसा साना गोलि गालि फेसालि नालमा मिलन्या गोलि वनाउनु भन्या सनद गरि वक्स्या वहि वुझाउंदा मेशामिलन जान्या छ भनि हजुरमा विन्ति चन्हाई पठायाको हो मर्जि तल हाजिरै छु ११ साल आश्विन वदी ३ रोज ७ मुकाम प्यूठाना शुभम् ।

श्री मद्राजकुमार कुमारात्मज श्री प्राइममिनिष्टरका हजुर मा मेजर कपतान वर्फानसि वस्न्यातले लेषि चह्राई पठाया-को साविक वमोजिम तिम्रो थमौति श्री भाई कर्णेल कृष्ण ध्वज कुवर राणाजीले गराई दिन्या छन्. तिम्रो तैनाथको श्री चन्दननाथ पल्टनको मध्ये जुमलाजाई नभै नहुन्या भाईले खटाया वमोजिम जुमलामा थामि अरू नाल पगरि लाजिमार आफनु हातहतियार षजाना गोली पीपा गैह्र लीं श्री भाई कर्णेल कृष्णध्वज कुवर राणाजिसंग सामेल भै उनले लाया अह्राया वमोजिम गर्नु. हुमला जानु पर्न्या छ केहि कुराको गाफिल नपरोस् भनि लेषि वक्सनु भयाका कृपापत्र वमोजिम नीज श्री कर्णेल साहेववाट लाया अह्राया माफिक आफना जानत भर मगदुर गर्न्यैछु षर्षजाना वारुद गोलिहरू मावै जाहाका दसै गैह्र चारपर्वको साल वसाल वढाईमा खर्च भै केहि वाकि रह्याको वारुद पनि हिउंकावस लेषाई तेज उदि मटि जस्तो भै रहेछ जाहा रह्याको जगेरा पनि पोरको साल ताहा झिकिन्या भयाको छ. रसद उमा गर्नुलाई र कार्तिक मंसिर भर षरिता गरि हुमला पुग्याउनु पर्न्या छ पौषदेषि चैत्रसम्म हिउंले वन्द हुन्छ तसर्थ षर्षजाना गैह्र रसदहरूको झिजो श्री कर्णेल साहेवका द्वारागरि ताहा आउन्या छ ११ साल आश्विन वदि ७ रोज ४ शुभम् ।

श्री प्राइममिनिष्टरका हजुरमा कर्णेल जङ्गध्वज कुवर राणाजिवाट लेषि चह्राई पठायाको पाल्पा गौडा श्री कर्णेल केदार नरसिंह कुवर राणाजिको तैनाथमा छ. पाल्पाको काम उसैले लाया अह्राया वमोजिम तैले गर्नु

पऱ्यो तेरो थमौति श्री केदारनरसि कुवर राणाजीसंग गै गऱ्यास् सल्यानाको कम्पनि जुमला गयो. पाल्पाको श्रीवरष पल्टन मुस्ताङ जान्या छ. येसपाला लडाईंको काम पऱ्यो तसंगको श्री रणसिंदल कंपनि श्री कर्णेल केदारनरसिंह कुंवर राणाजीको जिम्मा गरिदे. तैले गऱ्याको वुटवल गैंहुको काम र पाल्पा नुवाकोट सल्याना समेतको काम काज श्री जनरल रणउद्दिपसि कुवर राणाजिसंग साधी गर्नु पाहाडको काजकाम श्री कर्णेल केदार नरसि कुवर राणाजीले लाया अन्हाया वमोजिम गर्नु कामकाज गर्दा वहुतै होसियार राषि कौनै कुरा गाफिल नपारि गर्नु कामकाज गर्दा केहि कुराको उजुर गरिस् भन्या तक्सीर वन्द होलास् मुलुकी कामको तरताकिति गरि आफुसंगको पल्टनलाई तालिम गरि तयार राषी तिनलाई चाहिन्या षरषजाना पत्थर गट्ठा वन्दुक संगीन तोस्दान गैंन्ह तयार गरि राखन्या काम र काम पऱ्या भन्या तेस पल्टनले मदत दिनुपर्छ मधेस मुलुकि काममा ११ साल वन्दोवस्त वमोजिम वन्दोवस्त असुल तहसिलमा केहि फरक नपार भनि सिक्षा लेषी आयाका अर्थ हजुरका मर्जिमा मेरो कौनै कुराको उजुर छैन. नाग पंचमिदेखि आयाका वेथाले दुख दिंदा वाहिर भित्र पनि गर्न सक्याको छैन आराम हुन्या वित्तिकै श्री कर्णेल केदार नरसि कुवर राणाजिसंग गै मर्जि वमोजिम थमौति र श्री रणसिंदल कंपनि जिम्मा गर्न्या काम गरौला वुटवल गैंन्ह र पाल्पा सल्याना नुवाकोट वाढि स्मैतको कामकाज सोधन्या ठाउमा सोधी साधन्या ठाउमा साधी गरौला ११ साल मिति आश्विन वदि ८ रोज ५ मुकाम ठाडा गढि शुभम्—

ताहापछि श्री मद्राजकुमार कुमारात्मज श्री प्राइम मिनिष्टरवाट सुवामान सरवरलाई लेषि गयाको सेलांका सुवेदार अनुप्सी षतृलाई मसितको साथलाई वक्सनु भया. येस तर्फका भुयार पनि छन् आमचुर घाटदेखि नवलपुरको वाटो गरि गेउल उतर्न्या वाटो र उसदेखि जाहांसम्म सकिएला. हामी वनाउंछौ भनि लेष्याका कुरालाई सुवेदार अनुप्सी षतृलाई तैले साथ लि काम गर्नु. तिनले काजकाम वेस गरि. रिझाउन्या. पाठसंग काम गऱ्या भन्या. षाना दानाको पनी ठेगाना होला. वाटाको तजवीज वढिया गरिस् तेस तर्फका मानिसहरूलाई पनि मदत दियाको छ भनि लेष्याका कुरालाई ति मानिसलाई मद्दत दिन्या काम वढिया गरिछस् नुनको भाउमा ता १५ भइरहेछ १६ माना सम्म होला भन्या. डवल छ कुतिमा २० मानासम्म भै रहेछ हामिलाई चाहिन्या २।४ हज्जारको षरिद गरौ कि भनि लेष्याका कुरालाई ३ हज्जार लस्करलाई १ वर्षसम्म षान पुग्न्या गरि नुन षरिद गर्नु आजकाल रलेषको वाटो रुष ढालि सम्याउन लायाको छ सिपाहि पनि ५।७ गरि षटाई राष्या जमादार रमले षतिर गऱ्यौं कर्मि वोसिले षाचो छ भनि लेष्याका अर्थ कर्मि वोसिलाई ताकिति गरि पठाइ दियाका छन् पुराना वांकि मैले ल्यायाका ३ हजार रुपिया मकैलाई दि सक्या भनि लेख्याका कुरालाई ति रुपैया दिन्या काम वढिया भयेछ. भाउ लेषी पठाउन्या काम गर्नु रुपिया दिनु हर्कत छ भनि लेख्याका कुरालाई १ हजार रुपिआ पठाई दिन्या काम गरिएला अरू तैले लेषि पठाया वमोजिम पछि पठाउला भोट जान्या चिठी षोलीं याकामा फार्सि चिठि २४ भोटया अक्षरको चिठि १ नेवार महाजनको चिठि मुठा दुई आई पुग्यो. जाहा हेरि जाचि श्री जनरल भाई कृष्णध्वज कुवर राणाजीको सानु छाप लगाई पठाइ दियाका छन् ति चिठि भोटतर्फ पठाई दिन्या काम गर्नु. अव उप्रांत पनि श्री काहिला भाईको छापलाई आयाका हिडाउनु विच उसै नहिडाउनु. वारुद २ मानाको प्याङका कुरालाई जाहा पठाइदिनु अरू अरू जिल्लाका घटेरालाई तिमीहरूले लिस्तिमा घट थापन आउनु तिमिहरूलाई महसुल माफ छ भनि जिल्ला जिल्लामा पठायाको छ भनि लेष्याका कुरालाई वढिया गरेछस्. तैले दाकता मान आउन्या जिल्लाका घटेरालाई अैन वमोजिम डंड समेत गरि ति घर जमा गरि पिन्ह्याउन्या कुरो पिन्हचाउनु. तिनसंग घटको महसुल नर्लिनु सोराभारि १ के मुरी ।६।६ च-हाई पठायाको आइपुग्यो ११ साल आश्विन वदि १० रोज ७ शुभम् ।

तस्तै वखतमा श्री मद्राजकुमार कुमारात्मज श्री जनरल कृष्णवहादुर कुवर राणाजीको हजुरमा जमादार अैमान षतृले चऱ्हाई पठायाको वोसि जाहा आइ पुग्याको २८ दिनमा यतिका विचमा रसद पठाई वक्सनु भयापछि यो रसदका भारि मैले कसो गर्न्या हो जाहा भन्या भोटे गाउं नजिकमा छैन म वस्याका ठाउंमा राखु भन्या तलवाट भलवग्न्या माथिवाट पानि चुहन्या मैले क्या परिपाठसंग भारिको तरो लाउन्या कालिगढले काम गर्न

लाग्याको १०।१२ दिनपछि रसदका भारी आई पुग्यो झरिले भन्या साबुद गरि काम गर्नु १ दिनपछि पाइदैनन् जाहा ताहाका षोला नाला बढि बाटो साधु विग्रचा छन् घर १ को रोतला छापि सकियो बैगल छापनु र छाना छाउनु बाकि छन् अरू घरको पनि धमाधम ताकिति गर्दैछु सिर्कमिहरूका कामले पुग्राउन सकदैन ३० वटा कर्मि थपि वक्सनु भया बाडो घर तयार गर्दा हुं.डर्कमिका अर्थलाई जाहा डर्कमिको केहि चल्दैन. सुर सोझचाउन्यालाई इ छ जनामा हुन्छ इ कालिगढका वमोजिम ज्याला पाया भोटचाहरू षुसि भै काम गर्दा रह्याछन्. भोटचाहरूलाई बारो लाउन्या काम लाउन पाया जल्दी घर सिध्याउदा हुं रसदका अर्थ लाई अज दिन २० सम्म नुवाकोटतिर रहोस् जाहा नआया वढिया होला छाजाले मोन्ह्याको भारि नछाप्याको घरमा राख्दामा पानिले पाया माल वरवाद हुन्याछन् तहविल्दार १ लेषंदास भन्या. मुषियासम्मको काम गर्न्या पर्न्या रहेछ नौसदा तलव खाई २ भाइले वरावर काम गरिरहेछन् कामका अर्थलाई हजुरले पत्याई वक्सनु भया इ नौ सदाहरूले पनि काम पार लाउनु सकला कि भन्या जस्तो मेरो चित्तले ठहराई राखेछु. हजुरका तजवीजवाट ठहराई अरू मुखिया पठाई वक्सनु भया पनि. इ नौं सिंदा हरूलाई वन्दोवस्त गरि पठाई वक्सनु भया गुलामले गर्न्याको पार लाउनु सकियेला भन्या जस्तो लाग्छ. ११ साल मिति आश्वीन वदि १२ रोज २ शुभम् ।

श्री मद्राज कुमार कुमारात्मज श्री प्राइममिनिष्टरवाट जमादार अैमान षतूके हाम्रा सिवानाभित्र ताहाका भारि वोक्न सक्त्या च्याङ्रा घोडा षचर चौडि मदाहा गदाहा. भेदा. कतिसम्म पाइ छन् तलास गरि यस्को. येतिसम्म छ. भन्या नाउ नमेसि लेखि पठाउनु. रसद राषन्या घर वनाउदा अवाटो गरि वनाउनु ह्लासातर्फ आयातर्फ आया गयाका चिठि षोली हेरि. राजकाज अर्को वेहोरा लेषियाका चिठि र फार्सि चिठि जो आउँछ जान्छ ति चिठि जाहा पठाइ दिनु माहाजनी वेहोराका चिठि आउन जान दिनु. भोट तर्फका सिवानावाट वारुद गोली सोराजगी षजाना कुनै कुरा पनि लैजान नपाउन् ढाक्चाहरूले चावल ली भोटेसंग नुन साटना आया भन्या साटन नदिनु ताहाका माउले चावल आफुले लिनु नुन वेचन ल्यायाको नगद रुपिआले षरिद गरि चावलले साटनु जान्या. ढाक्चालाई वेचनु. नगतले हाम्रा मानिसहरू भोटसंग किन्दछन् भन्या किन दिनु ताहाका ढाक्चाहरूले ल्यायाका. चावल किनु र नुन किन्नलाई मोह रुपिया दुई हजार २००० पठाई दियाको छ बुझिलिनु ति रुपिया सकियापछि जाहा लेषि पठाउनु र चाहिया माफिक पठाई दिन्या काम गरियेला. औ ताहा पाइयासम्मको रसद भुटाउन्या पिधाउन्या कुरो पीधाउनु अंन कांचो नराषनु —

श्री प्राइममिनिष्टरका हजुरमा जमादार अैमान षतू नौसिंदा राजमान्सी गैहले चन्हाई पठायाको चावलका भारि ढाक्चाहरू नुन् सातने. चल्याका छैनन् १।२ आउन्याले पनि जगातिलाई बुझाउनेसम्म मात्र ल्याउदा रह्याछन्. रुपियाले नुन् किनि लैजान्छन्. टिमुन्या जगातमा रस्याफु जगातमा चावलहरू. आयाको रोकन्या. जंगी खजाना र आया गयाको चिठिपत्र मानिसका बुझवाज गर्न्यै. राषि छोड्छु. चौडिका अर्थलाई लाङताङतिर सिपाहि पठायाका छन्. आयाको छैनन्. पुग्नी मात्र चौडिका हिसाव लेषि. हजुरमा चन्हाई पठाउला चौरिका गोरु भन्या वैसिको हुनि केरुतर्फ विक्दा रह्याछन् १।२ भयाका पनि नाक नछेडि भारि वोक्दो रहेछन्. नाक छेडन्या चलन भन्या हाम्रा मुलुकमा रहेनछन् भारि वोक्न्या भेडा षसि ज्मा १००० हज्जार रह्याछन् इनैका भारि वोक्न्या सराजाम समेत तयार गरि राषनु भनि राषेछु ५००० हजार रुपिया पठाई दियाको छ आइपुग्ला बुझिले २००० को नुन किन किन वाकि पुषियाको ताहा भयाका गहु करु जो छ भुटाउन्या कुरो भुटाउनु पिधाउन्या कुरो पिधाउनु अंन कांचो नराखनु. लिन्या काम गर भन्या कृपापत्र आउदा दुनियामा रोका गरि राखेछु. रुपैया जाहा आइपुग्याको छैनन्. हवल्दार कृतिध्वज षडका १ सिपाहि जैनारायनसि १ कृस्नवीर षतू १ इ तिन जनालाई नुवाकोटमा कारिगढ लाई सिपाहिलाई षान्या रसद जाहा पठाउनु भनि राख्याका थियो सिपाहिहरूका खर्चका रुपिआ ताहा रसद मा लाउनु र तिमिहरू ३ जना जाहा आउनु तिमीलाई वदला सिपाहि २ जना मैले पठायाको छ. ताहा रसदको काम ति सिपाहिहरू २ जनाले गर्लान् तिमीहरू तिनैजना जाहा आ. भन्या चिठि लेषि सिपाहि २ जना पठाका थ्या. ति सिपाहिहरू २ जना ताहा नुवाकोटमा राषि स्यो हवल्दार सिपाहि २ जना सहर्मा सयेल गर्दछन् भन्या

समाचार सुन्दछु. श्री ५ सर्कारमा षर्चका रुपियाका विन्ति गर्ने. पठायाका हुंदा सिपाहिलाई पनि जाहाको काम हामि गरुला. तिमिहरू फर्क भनि हुंदा सिपाहिलाई फर्काइ पठाइ दियेछन् नुवाकोटमा वसि काम पनि गर्दैन जाहा पनी आउदैनन् हवल्दार चन्द्रवीर षवास् १ लाई कारिगद लाई षान्या रसदका रपिजा पैसाको तहविल्दार गराई राखेछु पट्टीका षर्षटन् पनि तेसैले गर्दा छन् जाहावाट आयाका असवाफका भारि १७६ जाहा आई पुग्यो बुझि लि रसिद लेषि दि पठाउ मसंग भयाका २ अम्वल्दार भन्या लेषन पढन जान्या सिपाहि सरहको काज गर्नलाई भन्या वढिया छन्. काजमा नवसि हुंदा सिपाहि येस्ता रह्याछन् भन्या केहि केहि वुझींदो रहेछन्. चोभार वस्न्या सिपाहि षड्गसिंथ १ सवै कुराका हुस्यार रह्याछन् जाहावाट आयाको असवाव्का भारिका तहविल्दारी काम इनैलाई गराई राषेछु. येस हुदाले भन्या जाहा वस्न्या सान्है गाह्रो मान्यो. काज गर्न्यालि षान पाउन्या हुन्. लेषंदासको कुरो र अधिला अर्जिमा लेषि चन्हाई पठायाथ्या. जो मर्जि रसद राषन्या गोदाम घरको अर्थलाई १ घर तयार भयो दोस्रो घर ३५ हात लामो १६ हात गज भयाको छाउनु लागी रह्याछु. सिद्धियाको छैन. तेस्रो घर १ निदाल वस्यो. कामिवाट अलिक ढिल भै रहेछ रसद जाहा आई पुग्याका दिन घाम पानि वरोवर लाग्न लागी रहेछ. काम पनि धमाधम चलिरहेछ. वेत्रावर्तीका साधु त्रीशुलगंगाको साधु वाटो दोसाधदेखि धैवुसम्म नवनाई हुन्या छैन यो पनि वनाउला केरु वस्न्या भोटचा नेपालतर्फ भेडा. चांग्रा. वेचन आउन्यालाई गोड धुका को रकमिले तिमिहरूलाई पनि फिप्रानाको दस्तुर सयेकरा ५ रुपिया लाग्दछ भनि स्याफुका साबुमा थुनि राखेछ भन्या कुरा जाहाका भोटेहरू गर्दा रह्याछन्. भेडा वेचन नेपाल लैजान्छस् भन्या जा भोटतिर फर्कि जांछस् भन्या पनि जा भनि थुनि राखेछन्. यो दस्तुर लाग्न्या हो कि लाग्दैन जो मर्जि भोटचाहरू भन्या केरुतिर फर्कनान् भन्या जस्तो डवल छ जगातिहरू र जाहाका भोटेहरू विश्रम्वललाई गादिका रकम र गोडधुवा रकम अघि देषि लाग्दैनथ्यो भनि भन्छन्. केरुबाट मंह्लाका २ भोटे नेपालसम्म आई हेर्चाह गरि वुझवाज गरि फिर्न्यै मामुली ने रहेछ. ११ साल आश्वीन वदि ३० रोज ६ शुभम्

श्री प्राइममिनिष्टरवाट सर्दार जुद्धवीर अधिकारीके लेषी गयाको २ सये नाललाई चाहिन्या जंगी षजानाको ताकिति गर्न्या. काम वढिया गर्न्या छौ. चाडो तयार गरि अधि लेषि पठायाको वमोजिम भाई कृष्णध्वज कुंवर राणाजी संग सामेल भै उसले लाया अह्राया वमोजिमको काम गर्न्यै छौं गोलीका कुरालाई जगेराको फेसालि वन्दुकमा नमिलन्या गोली गालन्या वेहोराको दस्खत पठाई दियाको छ पुग्ला.निसान्का कुरालाई नालसंग लैजानु पर्दैन. ताहि राषनु सल्याना श्री भवानि वक्स कंपनिका ज्मादार १ हुंदा १ सिपाहि ४ ज्मा ६ जनालाई सल्यान पठाइ दिनु. इन्का वदलालाई भाई वडा कपतान जङ्गध्वज कुवर राणाजीको तैनाथ सम्सेर जं पल्टका ज्मादार हुंदा सिपाहि जना ६ आउन्या छन्. तिनिलाई साछि राषी गालन्या कुरा गालनु. ११ साल आश्वीन सुदी १ रोज ७ शुभम् ।—

श्री मद्राजकुमार कुमारात्मज श्री कम्याण्डर इन चीफ जनरल कृष्णवहादुर कुवर राणाजीवाट सर्दार जुद्धवीर अधिकारी के २ सये तयारि नाल ली श्री भाई कर्णेल कृष्णध्वज कुवर राणाजीसंग सामेल भै लाया अह्राया वमोजिमको काज गर्नु तिमि जान्दैछौं. निसान र गोलिको तिर्मीले साधि पठायाका कुराको गोलीको दस्खत गरि पठायाको छ. पुग्ला निसान्को र गोली ढालदा. साछि वस्न जान्या. भवानि वक्स कंपनिका ज्मादार हुंदा सिपाहिलाई कपतान् जवर कार्किसंग पठाइ दिनु. तिनका वदलामा वडा कपतान् जङ्गध्वज कुवर राणाजीका तैनाथि. सम्सेर जंको ज्मादार हुंदा सिपाहि साछि राषि काम गर्नु भन्या र निसान ताहि थाम्नु भन्या वेहोराको श्री मिनिष्टर दाज्यू वाट चिठी लेषी गयाको छ सो वमोजिम गर्न्या काम भया वढिया होला. षानीका कुरालाई दस्खतका मसौदा स्मेत जो भयाको विस्तार लेषि पठाउन्या काम वढिया गर्न्या छौ. विस्तार मालुम भयो थितिका लालमोहरका मुषीया नत्रा ठेकेदारको दोहोरो मिलापपत्र भै वन्दोवस्त भयाका कुरामा जसले वषेडा गर्न्यो उसलाई अइन वमोजिम. सजाये गरी वन्दोवस्त तिर्मीले गर्न्या हौं. यो कुरामा दसषत गर्नु पर्दैन नगरि भयेन भन्या अघी अघीको मुषीयार. सिसमेषु नग्रांय्याको मुषिया धनषि घर्ति वुढा. गाउंको मुषिया सह देउवुढा घर्ति गाउको मुषिया पारि गाउंको मुषियाहरू

सबैको र मिलाप पत्रको राजीनामा र मुषियाहरूलाई भयाका थितिका लालमोहरका नक्कलहरू समेत पठाई देउ र बुझि ठेगाना गरि पठाउन्या काम गरीएला ११ साल मिति आश्वीन सुदी १ रोज ७ शुभम् —

ताहापछि श्री मद्राजकुमार कुमारात्मज श्री प्राइममिनिष्टर यानवाट जमादार अैमान षतूके लेषि गयाको वोसिहरू मैल्ला दिनमा वदला सदा सर्वदा हुंथ्यो डकमि सिर्कमिहरू पनि कराउंछन्. इनलाई विदा कसो गर्न्या हो भनि लेष्याका कुरालाई ति वोसि कर्मिहरूलाई विदा हुंदैन लाग्याको ज्याला दि वरावर काम लाउनु. कर्मिहरूको ज्याजा पाया भोट्याहरू षुसि भै काम गर्दा रह्याछन् भनि लेख्याका अर्थ ति भोट्यालाई ज्यालाको वन्दोवस्त गर्नु जमादार १ हुदा १ मिपा ५० जमा जना ५२ लाई भर्ना गरि तिनको तिन पुस्ता लेषी काज १ आहा. पठाइदिनु ति मानिसलाई तिमीले ताहीं काम लाउनु ३५ हात लामु १६ हात गज भयाको घर १ तथा वस्यो अर्का घर २६ हात लामु १६ हात गज भयाकामा जग पुरीयो. भनि लेष्याका कुरालाई ताकिति गर्न्या काम वढिया गर्न्या छौं. ११ साल आश्वीन सुदी १ रोज ७ शुभम् —

श्री प्राइममिनिष्टरवाट मेकवर्फानसि वस्न्यात्के हामि सिवानाभित्र ताहाका भारि वोकन सकन्या. च्यांग्रा घोडा षचर चौरि गदाहा. भेदा कतिसम्म पाइन्छ तलास गरि यस्को येति येतिसम्म पाइन्छ भन्या नाउ नमसि लेखि पठाउनु भनि लेषी वक्सनु भया वमोजिम दरादरामा जांच वुझ गर्न हुंदा सिपाहि खटाई राषेछु जांच गरि सकनि वित्तिकै तपसिल षोली चह्राई पठाउला रसद राषन्या घर वनाउनु भनि लेषि वक्सनु भयाकालाई हुमरादरा कासिम कोट गाउँमा आहाको पट्टी गै कुह्लवा वस्न्यालयेन घर वनाउंदा अधि भट्क्याको थियो सोहि जगामा लौठ हेरि वनाउनु लगाई भदौसम्ममा ९५ हात लामु १ तल्ला घर वनाउनु सिध्याउन्या काम गर्न्याको छ तेस सिमकोट देषि ताकला षारतीर जान्या रस्ताको सिवाना ४ दिनको वाटो पर्दछ. निज सिमकोटदेषि काठपात पाइन्या ठाउसम्म वढि सिवाना नजीक पारी तुम्कोट मुचु भन्याको जगामा जगेरा घर वनाउना र षलंगा वस्न वढिया होला कि भन्या ठहराई काठ कटाउनु भनि मानिस पठाउन्या काम गर्न्या. तर सिमकोटदेषि उभोका जगामा कार्तिकदेषि वैशाषसम्म त हिउले ढाकत छ. हिउले काम गर्न दिन्छ दिनैन ह्लासातर्फ आउन्या जान्या राजकाजको चिठि र फार्सि चिठि आहा पठाई दिनु षर्षजाना गैह्र सिवानापार. लैजान नदिनु भनि लेषि वक्सनु भयाकालाई सो उर्दि वमोजिम गर्न्यै छु. भोटतर्फ सिवाना पार अनाज गैह्र जान नदीनु ढाक्न्या वेपारीहरूले नुन साटन ल्यायाको अनाज ताहाका भाउमा रुपैया दि आफुले लीनु. भोटेले अनाज साटन ल्यायाको नुन पनि नगद रुपिञाले षरिद गरि लिनु सो अनाज नुन् षरिदलाई चाहिन्या रुपिया श्री भाई कर्णैल कृष्णध्वज कुवर राणाजीसंग वुझिलिनु. भनि लेषि वक्सनु भयाका अर्थ अनाजको नुन साटन्या सिवाना का जगा जगामा हुंदा सिपाहि षटाई पठाउन्या काम र भर जुमलाको रसद गैह्र षरिदलाई त जुमलैका ठेकेसिर्तो मध्ये कम्पू पल्टन र श्री कांछा मैयासाहेवलाई नेपाल जान्या तपसिल वमोजिमका मोहर पैया जमुर ति गरि जमा रुपिञा ९४५५।।।२ को रसद षरिद गर्नु भन्या. सनत गरि पठाईवक्स्या दुनियालाई ठेकसिर्तोमध्ये अनाज दिन पाया सुविस्ता हुन्या र रसद पनि चाडो वटुलिन्या होला कि भन्या झै लाग्छ. ताहाका जुनावमा जो ठहर्छ अरू रसद षरिदलाई छोडि श्री कर्णैल साहेववाट पठाई वक्सनु भया वमोजिमका रुपिञा षरिद गर्न्या काम गरुला. ११ साल मिति आश्विन सुदि २ रोज १ मुकाम जुमला छिनासि—

ऐजनका षाम भित्रको

उप्रांत फिरंगीका २ साहेवले १०।१२ मानिस ली लदाकको वाटो गरि ताकलाषारसम्म आइ सिकार गरि १।२ वता घोडा मारि श्री मान्सरोवर तर्फ हेरचाह गरि व्यासको वाटो गरि फीर्न्या भन्या. षवर हुमला गयाको जमादारले लेषि पठाया. औ आजसम्म भै भारादारले जागीर षायाको पाक हुन सक्याको थियेन. आज हजुरको इच्छा पुन्य प्रतापका तेजले हामीलाई धारार्तीर्थ भेटाइवक्सनु हुनु लाग्यो कि धन हाम्रो भाग्याभंदा चितमा वहुतै गदगद् लागीरहेछ हाल र पचास हजारको असुल तहसिललाई सावित गर्नुपर्दा र ताहाका मर्जि वमोजिम अनाज गैह्र भोटतर्फ लैजान्या वाटो पारि मिलि टाक्च्या चुवाषोला

ताक्या मुगु करान लागुतर्फ तारा येति जनामा अनाज नुन षरिदलाई लेषन्या भर्न्या चिवा चर्चा गर्न्या पगरि हुंदा सिपाहि षटाइ पठाउदा कोत र झेलषानाको पालो थामन पनि कठिन रहेछ आफ्ना साथमा १०।८ मानिस पनि नहुदा साह्रै निजामत जस्तो भयाको छ शुभम्—

भर्नाका ढडा वमोजिम नेपाल जान्या तनुषाका जमा रुपिया ६४५५।।।२ सिंहनाथके मोहरु ५४२८।।।२।।।३ मध्ये नत्रा श्री नाथ के १० सालको थप मोहरु ४५० कट्टि गरि

वाकि मोरु—	४६७८।।।३।।। ≡
गणेशदलको—	२१५०२।।।=
मोहरु— ६६७ पैसा १६ गंरु	१२७४।।२।।। ≡
जम्रति पैसा १६ गंडि रु—	१७८।।

श्री कांछा मैया साहेवका नानकारिमा भर्ना. कुंदादरा को ३ सालका लालमोहर वमोजिम रु. ३६३३।।२। मध्ये पल्टनको गोसुवारा तहसिलमा गयाको रु १०७।।.। कट्टी गरि वाकि वाकि नानकारिमा भर्ना रु ३५२५।।।३ मध्ये जुमली साहेवलाई १० सालमा भयाको सनद वमोजिम; मोहरुं पिया १२०० कट्टी गरि वाकि नानकारि तह विल्मा वुझाउनु पर्न्या रु— २३२५।।। ≡
मोहरुं— ६३४२ पैसा १६ गंडा रु १६४२।। ≡
जम्रतिको पैसा १६ गंडा रु— ४६=

श्री प्राइममिनिष्टरका हजुरमा कर्णेल केदारनरसिं कुवर राणाजीले चन्हाई पठायाको १० सालको आम्दानीमध्ये सिक्का रुपिया ३४६६६ मोहरुं पिया ५७०१ जमा रुपिया ४०७०० वुटवल तप्पातप्पामा चिठि हुंडि भै गयाको छ तप्पा तप्पावाट रुपिया जमा गरि श्री कर्णेल केदारनरसिं कुवर राणाजिका जिम्मा वुझाउन्या छन्. निज कर्णेल छेउ ताईवाट मानिस पठाई लिनु पर्न्या रुपैया वुझि लीं रसिद दिनु होला भन्या वेहोराको चिठी श्री भाई जनरल रण उद्दिपसिंहवाट मलाई लेषि आउदा केहि काम निमित्त जमादार गीर्वल कार्कि ताहा रह्याको छ. ति रुपिया नीज जमादार हस्ते वुझाई देउ भनि श्री वुवा कर्णेल कृष्णध्वज कुवर राणाजीवाट मलाई लेषि आयो अघि श्री वुवाज्यु तेसतर्फ पाव लागी वक्सनु हुंदा श्री वुवाज्यू रणउद्दिपसिंह कुवर राणाजीवाट वुटवलको १० सालको आम्दानीमध्ये श्री कृष्णध्वज कुवर राणाजीका जिम्मा ४०७०० रुपिया रसिद दिनु भन्या लेषि आयाको थियो. तहवीलमा जो भयाको मजुदौतको तपसिल लेषि श्री वुवाज्यू रणउद्दीपसिंह कुवर राणाजीलाई पनि चन्हाई पठायाको हो तेसमा पालपा अडा षारेज भयाको ताहालाई रसद चाहिंदैन. डिट्ठा राजमान सिं जिम्मा सायेत्का काला पैसा ८ हजार गोरखपुरी ३३ हजार कार्तिक मंसिरसम्ममा मर्महाराज आयापछि वजारका भाउमा साटो येसतर्फ चलान चर्न्या काम गर भनि लेषि आयाको छ. अमला फैलाहरू सवै ताहि आयाका छन्. जाहा र फौजदार रामकृष्ण भडारी मच्यो. निजको छोरा र डिट्ठा राजमानसिं माझि छन्. ताहावाट र फलानालाई येति दिनु भनि लेखि आउंछ. इ अमला फैलाको पट्टा र किस्तवन्दि वाकि असुल भयो भनि आफुलाई केहि थाहा छैन. श्रीफ हजुरका दस्षत आया वमोजिम तन्कि गरि १० सालका असुल भयाको रुपियाको तपसिल चन्हाई पठायाको छ नजर गरी वक्सी जाहेर होला. रसद खरिद गर्नुलाई ढिनो भो भन्ना निमित्त ४०७०० मध्ये हाल येहि रुपिया सर्दर जमा रु २६५६७ जमादार गीर्वल कार्कि हस्ते वुझाई भर्पाई लो पठाउन्या काम गर्‍या श्री वुवाज्यु श्री कर्णेल कृष्णध्वज कुवर राणाजीवाट रसद आई पुग्या पछि भर्पाई रसिद हजुरमा चह्राई पठाउन्या काम गरुला वाकि रुपियालाई ज्यासिक्षा लेषि वक्संछ हाजिर छु ताकिताका कुरालाई र साल वसालका अमला फैलाको कवुलीयत असुल वाकि यैति भयो भनेर म्याद किस्तावंदि ढड्पकड् जस्तो गरि असुल गर्नु भनि मर्जि हुन्छ हाललाई केही संदेह छैन. पछि र मानिसले पुग्यासम्म वाल येक फरक पर्न्या छैन. इति सम्वत १६११ साल मिति आश्विन सुदी ४ रोज ३ मुकाम तानसेन शुभम्—

श्री मद्राजकुमार कुमारात्मज श्री प्राइममिनिष्टरका हजुरमा कपतान जुद्धवीर अधीकारीले चह्राई पठायाको तैयारी २ सये नाललाई जनहि गोली समेतका कार्तोस १५० र पत्थर ६।६ का हिसावले चाहिन्या खजाना समेत ली श्री कर्णेल कृष्णध्वज कुवर राणाजीसंग सामेल भै हुमला जान्या काम गर भनि हजुरवाट आयाका वडापत्र पुग्नी वित्तिकै ताकिति तत्पर गरि चाहिन्या षजानाको तर्जुमा गर्नु लाग्गु. जगेराको सिसा गोली ३४४८६ छ तेस्मध्ये पल्टनका फेसाली नालमा मिल्याको गोली २२२८३ को गट्ठा पारि

सक्यु वाकि साना वेकंवा गोली पार्न र कार्तोसलाई कागज-को षरिदको सनद चाहिएला कि भन्याका चित्तमा आयो र अघि हजुरमा अर्जि चढाई पठायाको हो यसो गर्नु भन्या मर्जि बक्सिस् भै आउंदा ७।८ हजार गठालाई गोली पार्ना रह्यो र अनेसा लाग्यो. अरू जो भयाको वारुद पत्थर गोली गट्टा पिपा महजुतै तैयार गरि सकियाको छ जैले मर्जि पठाई वक्सनु हुन्छ. छिनभर विलंव गर्न्या छैन. उसै षडिको सायेत गरि जान्या छु. पाल्पाबाट पनि गोली २०००१ पत्थर १०००१ वन्दुक ३०१ वारुद मुरी ५१।। हुलाक रवाना गरि पठाई देउ भन्या दस्षत आया पत्थर वारुद वन्दुकका अर्थलाई दस्षत पुग्नी वित्तिकै तत्पर भै तैयार गर्यौ. गोलीलाई जगेराका साना वेकंवा गोली र सिसा गोली फेसाली नालमा मिलन्या गोली पार्न्या र कार्तोसलाई कागज षरिदको सनद गरिवक्स्या. सिसाले पुग्यामम्मको गोली पारी गट्टा चलाउदा हु. जागीरदारका षेत कमाउन्या मोही गैन्हको नाउंमा तल्सोले सापटो माग्दा वालीले षान्यासम्म सापट दिनु भन्या वेहोराको दस्खत विनि गरि झिकाइ दिया देषि हामी जान्या जागीरदारहरू ले मोहीसंग सर्सापट लि षर्च तुल्याई जांदा हुं भनि जागीर दारहरूले मसंगभन्दा हजुरमा विन्ति चन्हाई पठायाको हो. जो मर्जि ११ साल आश्विन सुदी ५ रोज ३ मुकाम प्यूठाना शुभम्—

श्री जनरल कृष्णवहादुर कुवर राणाजीका हजुरमा कपतान जवर कार्किले चढाई पठायाको. श्री भवानि वक्स कंपनि लीं डोटी कर्णेलसंग गै कर्णेलले लाया अह्रायाको काज काम गरि हुमला जानु पर्न्या छ भन्या श्री मिनिष्टर साहेववाट सिक्षा अर्ति आउंदा सिर चढाई सायेत गरि सिपाहिहरूलाई १०।८ दिनको विदा दीं राष्याथ्या. सामेल भयापछि माटोकछिगर भयाका वारुद केलाई हजार वाह्रसये गट्टा पारि हिंडनु तयार भयाका थिव्यूं दोटी श्री कर्णेल साहेववाट दशैपछि म हुमला जान्छु. तिमि पनि दसै गरि श्री भवानी वक्सका फर्द फेरी मलाई भेटाउदै हुमला आउ भन्या शिक्षा अर्ति आउंदा दशै गरि श्री नीसानका फर्द फेन्यौ चतुर्थि गरि हुमला जान्छु. दसैको तिनक पाति श्री हजुरलाई रु १ टिकाभेट चढाई पठायाको छ. दाषिल होला. औ पाहाडको र रसदको विति गरि पठायाको हो केहि शिक्षा अर्ति नआउंदा यो नया कम्पनि छ. म हुमलामा रसद दिनु मर्ला भनि मुषिया प्राण पाध्यासंग हज्जार वाह्र सयेको रसद दिनुपर्छ भनि वन्दोवस्त गर्याको छ. रसद पुग्याउला भनि कवोल गरि राष्या छन्. मैले पनि श्रीं मिनिष्टर साहेवका हजुरमा अर्जि लेषि चढाई पठायाको छ ताहा हजुरवाट समुझाई प्राण पाध्याका नाउंमा कम्पनिलाई रसद दिनु. खानाले मर्ला तिमीले हजार वाह्र सयेको रसद तिमीले कम्पनि रह्याका ठाउंमा पुग्याउन्या काम गर्न्यो भन्या वेहोराको दस्षत गरि पठाई वक्सनु भया रसद पुग्याउन्या छ र रसद पुग्यो भन्या कंपनि वाचन्या छ हजुरहरूका तजवीजले जो ठहर्छ। ११ साल मिति आश्विन शुदि १० रोज १ शुभम्।

श्री प्राइममिनिष्टरका हजुरमा श्री विष्णु शाहवाट चढाई पठायाको— उप्रांत हजुरका मेहरवानगीले हामीलाई दर्वारका मैया वक्स भै इजत राषि हजुरका ढोकामा राषि वक्स्याको हो. हजुरले जंको मनसुवा गरि तयार भयापछि हजुरका निमष ले पालीयाको रजपुतको जात हु अघि पनि पुर्षाले टहल गरि आयाको हो. येस वखतमा मैले जान पायेन भन्या मेरा रजपुतिमा र हजुरका निमषमा वट्टा लाग्ला. इजत केहि पुग्दैन वक्स्याका ८ हजार कागजमा आफ्ना हातले वन्दोवस्त गर्न पाया षर्च चलाई १ सै जवान तयार गरि मर्जि भयाका गौडामा हाजिर भई कामले खिझाउँदा हुँ इति सम्वत १९११ साल मिति आश्वीन सुदि १३ रोज ४ शुभम्—

श्री मद्राजकुमार कुमारात्मज श्री कम्याण्डर इन चिफ जनरल कृष्ण वहादुर कुवर राणाजिवाट जमादार ग्रैमान षतू के लेषि गयाको तिन हजार फौजलाई १ वर्ष षान पुगन्या गरि नुन् षरिद गर्नु. तैले षरिद गर्न्याको अनाजको भाउ लेषनु भोट जान्या चिठीमा श्री जनरल काहिला भाई कृष्णवहादुरका सानु छाप लगाई आयाका हिडाउनु विच उसै नहिडाउनु वारुद हाल्याको प्याङ पठाई दिनु भन्या मर्जि सिर चढाई नुन् षरिदका अर्थलाई अस्ति ५।७ दिन झरि हुंदा झोसांको माथिको पाषा पैरो गै २ साँधु भत्क्यो र आजकाल भाउ अलि घटिरहेछ १४।। माना भैरहेछ तिहारलाई १५।१६ माना जाहांसम्म होला षरिद गरौला हाल १४।। मानामा पनि षरिद गर्न लाया नया

अंन मकै मैले भदौमा रुपिया दियाको मोह रुपैया १ को भाउ पाथि १८ का दरले २५।२६ सयेको खरिद गऱ्याको छ चावलको भाउ वेस फलुवा पाथि ।४।२ माझासरुवा ।४।६ सरुवा ।५ मा खरिद गरि बोसि र सिपाहिलाई षुवायाको छ मकै लिदैछु कोदो र धानको वेला हुन लाग्यो लिदै पीढाउन्या पीधाई कुटाउन्या कुटाई थन्काइ राखन्या काम गरुला. भोट जान्या चिठी श्री जनरल साहेवका छाप सहि जाचि कुतिको थकाली जसमानका नाउमा चिठि लेषि जौन जौन जगामा जान्या हो. ताहावाट रवाना गरि हिडाइ दे भनि पठायाको छ अव उप्रांत पनि छाप सहि जाचि पठाउन्या काम गरौला. भोट लैजान ल्यायाको वारुद ष्याङ् १ सिसा धार्नि ३ को डल्ला र भोट जान्या चिठी र चौरी भेडा जांचको कागज स्मेत चन्हाई पठायाको छ दाखिल भयो झुगा व्यासिदेषि षरान्या पोषरीसम्म वाटो वनाई सक्या दोह्याउन वाकि छ पछि दोह्याउन्या काम गरौला अघिल्ला मूल वाटोमा विर्षेषारको चिर्पिषारको अका २।३ जगालाई चाहिन्या छ भनि पुग्या विन्तिगरि पठायाको हो नयां वाटोलाई र भरि सक्य वनाई आयापछि हिउंले केहि विगाऱ्या वनाउन्यै छु अैलेको हकलाई भन्या वढिया भयाको छ. वल्माफिक मात्र सांधु १ वनाउनु पर्न्या छ. सांधु पनि वनाउन लाउछु. औं हवल्दार अम्वर वीर भंडारिलाई पठाई दिनु भनि मर्जि आयाको सिर चन्हाजां वोसिहरूलाई सिधा दिनु काठ जाचनु मलाई राष्याको छ. ति हिसाव वुझि पठाउन्या काम गर्न्यै छु मान्क्षेवेस्का विलका छन् ति १ जना र सिपाहि २ जना थाम भनि मर्जि भया थामछु. जो अर्जि अरू सिपाहि पठायाको छ. दाषिल होला ११ साल मिति आश्विन सुदि १३ रोज ४ शुभम्–

तस्तै वखतमा श्री प्राइममिनिष्टरका हजुरमा श्री कर्णेल कृष्णध्वज कुवर राणाजीवाट उप्रांत मर्जि आया वमोजिम ८०१ जाललाई वन्दुक पिछे जनहि गोली स्मेतका गट्ठा १५।१५ पत्थर ९।९ का दरले र तोप २ लाई २।२ सये गोला ४।४ सये गीराफ सहित गैह षरखजाना तयार गराई आश्विन सुदी १५ रोज ६ का दिनको साथेत गरि हुमला तरफ चुइत्र गऱ्या १९११ साल मिति आश्विन शुदि १५ रोज ६ मुकाम डोटि सिलगढि शुभम् ।

कोट छाउनि रसद घर गैह्को तयारी ताकितिलाई आजैका मितिमा डोटीवाट कपतान वर्फानसि वस्न्यात. हुमला जान लाई कुच गर्न्या शुभं–

श्री मद्राजकुमार कुमारात्मज श्री कम्याण्डर इन चिफ जनरल कृष्णवहादुर कुवर राणाजी श्री कम्याण्डर कर्णेल वषत जङ्ग कुवर राणाजिका नाउंमा कर्णेल कृष्णध्वज कुवर राणाजीले चन्हाई पठायाको उप्रांत श्री प्राइममिनिष्टर दाज्यैज्यूका मर्जि भै आया वमोजिम नाललाई वन्दुक पिछे गोली स्मेतका गट्ठा जनहि १५।१५ र पत्थर ९।९ तोप २ लाई जनहि २।२ सये गोला ४।४ सये गीराफ सहित चाहिन्या जंगी षर्षजाना तरतयार गरी ली आश्विन शुदी १५ रोज ६ का दिन येतावाट हुमला तरफ कुच गऱ्या. ताहा पुग्यापछि चाहिन्या कुराको विन्ति चन्हाई पठाउन्या काम गरुला औ यस तर्फका राजा रजौटाहरूले हामीले पनि जानु पर्न्या हो कि भनि लेषि पठाउछौ. श्री प्राइम मिनिष्टर दाज्यैज्यूवाट र यस कुराको वेहोरा मलाई केही लेषि आयाको छैन. राजा रजौटामा कोहि धेर षान्या छन् कोहि थोरै षान्या छन्. इनलाई हुमला झिकाउदा षाया अनुसार गरि मानिस झिकाउन्या हो कि कसो गर्न्या हो. येस कुराको मेहेर भया उसै माफिकको काम गर्दा हुं. १९११ साल मिति कार्तिक वदि १ रोज ७ मुकाम सिलगढि शुभम्—

श्री जनरल कृष्णवहादुर कुवर राणाजिका हजुरमा जमादार अैमान षतृ नौसिदा राजमानले लेषि चन्हाई पठायाको उप्रांत पैंतिस हातको घर २ उनतिस हातको घर १ हात १८ गज ११ का घर ४ सिध्याऱ्या. वोसि कर्मिलाई विदा दिऱ्या हजुरवाट मर्जि भया वमोजिम सिद्धियो. फेरि वनाउनु पर्छ भन्या वनाउला घरलाई कसो होला भन्या फिक्री मानु पर्दैन. कोदो मकै लिनु पर्छ कि पर्दैन गहु करुको भाउ मोहर्रु पैया १ को पाथि ६ पिध्याको मोहर्रु १ को पाठि ८ का दरले हामीले षाऱ्यूं. भुट्याको गहु करु रुपैआ १ को पाठि ८ देउ भंदा अलिक गाह्रो मान्छ कुन कुन कुरो पीधनु कुन कुरो भुटनु येस कुराको निस्तुक पाया काम गरुला वाटासंग लीह विग्रचाको छ वनाउन लागीरह्याछु त्रीशूल गंगाको साधु १ विग्रचाको छ. यो पनि वनाउला जोर चार्तालिचा पैमल स्मेतको पठाइ वक्सनु भया. ढोकामा

लाउला षर्चलाई साह्रो सिकिस्त परिरहेछ क्या षाई काज गरु २०० सये रुपियाको नुन किनु भन्या श्री प्राइम मिनिष्टरको चिठीमा लेषि आयाको थियां. नुन किनि ताहा पठाउ कि आहा राषु. घर भन्या चिसा छ आगो वाली धुवा गर्दछु. चावल गहु करु मकै कोदो थुनिजा पछि नुन पनि भाउ घटाउ भन्या. ढेवाले कुरा गर्यो भन्या षलकि वोलि सुनिछ नुन केरुमा जाइ किनु कि आही किनु. भारी वोकन्या भेडाको काम क्या हो भनि भोट्या कराउ छन् इनहरूलाई क्या जवाप दिन्या हो ह्लासामा वस्न्या औतारी लामा कर्म भन्या हो १ चिनिया १ केरुमा आइ पुग्या भन्या कुरा धर्माको लामा सिभु वस्न्या मानिसले ल्याया को समाचार हो लस्कर कति छ घोडा कति छ भनि मैले पनि मानिस तहकित गर्न पठाई राष्या छु ११ साल मिति कार्तिक वदि ६ रोज ५ शुभम्—

श्री प्राइममिनिष्टरवाट सुवा मान्सरोवर सिके लेषी गयाको उप्रांत नुन् षरिद गर्दा पैरो गै साघु भत्कंदा भाउ घटी हुन जानाले साढे चौढ मानामा भाउमा षरिद गन्याको र तिहारका ताकमा १५।१६ माना जो वढला सो माफिक गरुला भन्या विस्तार वढिया लेषिछस्. मकैका कुरालाई रुपिया १ को भाउ पाठि १८ का दरले २५।२६ सयैको षरिद गर्न्या काम वेस भयेछ. भोट लैजान लैग्याको वारुद प्याङ १ सीसा धानि ३ के डल्ला १ र भोट जान्या षो लीयाका चिठी र चौरि भेडाका जांचको कागज १ समेत पठायाको आइपुग्यो सिसा पठाउन्यालाई जरीवाना समेत भयो वारुदप्याङ १ पठाउन्या मानिसको पत्ता लाग्याको छैन. हवल्दार अम्वर विर भडारि १ जना र सिपाहि २ जनालाई थामु कि भन्या कुरालाई १ पट्टी वदला गयापछि उनै वदला जान्यावाट काम चलाउनु हवल्दार अम्वर विर भडारि र सिपाहिहरू जति छन्. फुटफाट गरि राषनु हुन्दैन. चांडो गरि आहा पठाइदिनु. माहाजनहरूले आहा वाट भोट पठायाका चिठिहरूमा श्री काहिला जनरल भाई को छाप नलागी आयाका चिठिहरूमा राजकाजको वेहोरा लेषियाको रहेछ भन्या त्यो चिठी आहा पठाइदिनु राजकाज को वेहोरा लेषि आयाको रहेनछ. आफ्ना वेपार घरका कुराको विहोरा मात्र भयाको चिठी रहेनछ भन्या आहावाट काहिला जनरल भाइको छाप नलाग्याको भया पनि हिडाइ दिनु रसद गैह्रको र वाटघाटको वहुतै ताकिता गरि वनाउन्या काम गर नत जान्यैछस् ११ साल मिति कार्तिक वदि १० रोज २ शुभम्—

श्री प्राइममिनिष्टरका हजुरमा सुवा मान्सरवरसिले चह्राई पठायाको उप्रांत वारुदका प्याङका अर्थलाई मानिस पट्टा लाग्याको छैन हवल्दार अम्वरविर भडारिलाई र सिपाहि जना २ लाई पट्टी तांहा आयापछि अरू फयरको फाटफुट गरि राषनु छैन रसद गैह्रको र वाटघाटको वहुतै ताकित गरि वनाउ भन्या मजि शिर चह्राया वारुद ल्याउन्या मानिस असन टोल हलवाइका पसलसंगैको वनिजा पसल्या रणसिद्धि उदासको छोरा वारुदको धनि सोहि टोल ढोका मदुछेको भाजुमनि प्याङ पसल्या तिनिहरूका राहादानिको नक्कल स्मेत चह्राई पठायाको छ दाषील होला हवल्दार अम्वरविर भडारीका अर्थलाई १।२ दिन राषि आहा गोदामको कारोवार गर्न्याको वुझि पठाइ दिन्छु रसदको ताकिति गर्दैछु. गोदाम घर चाडो नसिद्धिया रसदको वरवाद होला भनि गोदाममा लागी रह्याछु कामजना १७ कार्तिक वदी ४ रोज ३ का दिन गुन्थानमा आइपुग्यो. उसै दिन काम लाग्यू पैन्या लिस्ति गोदाम घर २ लाई कर्मि विना हर्कत भैरहेछ. गुन्थान लिस्ति गोदाम घर २ मा हिजो १२ घडी ४५ पला दिन चढदामा जग वसाई गारो लाग्या. मकै वरावर भुटन लायाको छ गोदाम तयारि भया वित्तिकै रसद जमा गरी थन्क्याउन्या छु. ई गोदामलाई थुन् थम्को थरि मुषिया राषि मंसिरदेषि पछिका भाउ गर्न्याको कागज चह्राई पठायाको छ नजर भया जाहेर होला. सो दरको कागजमा छाप लागी आया. गोदाम गोदाममा टास्दाहुं वाटोको कुरालाई वल्याफिवार भर लिस्तिको रैती गोदाम वनाउन लाग्या छन्.. इनिहरूलाई फुर्सत भया वित्तिकै वल्या फिवारदेषि सिवानासम्मको वाटो तयारि गरुला वल्याफि पार पुगा व्यासिदेषी आम्चुर घाट सम्म आफ्ना आफ्ना वडाको वाटो वनाउनु भन्या. दस्षत १ अस्ति विन्ति चह्राई पठायाको हो. सिपाघाटदेषि वल्याफिसम्म गाउ गाउंले आफ्ना आफ्ना वडाको वाटो वनाउनु भन्या १ जमा २ दस्पत गरि पठाई वक्सनु भया वाटो चाडो ताकिति गर्दा हुं जो मजि वाकि ३ गोदाम वनाउदा कालिगढ पूजाको सराजाम माग्छन् गारो लाउन्या

डकमि षोलाको सरद ज्याला दीन्या हो कि कमि सरह दिन्या हो. माटो मुछन्या ढुगा दिन्या षेतलाहरू षाजा पाहुन्या हुं भनी कराउछन् औं मजि वमोजिम तहविल्दार ३ वहिदार २ राष्दा दफदर षाना श्री कुमारी चोकवाट आयाको नौसिंदा मुलगोम थान् गोदाममा राष्या भर्न्या तौलन्या गोदामपिछे जना ४।४ राषी देउ भनी तहविल्दार कराउछन् हाल भर्नु तौलनुमा २।२ जना राष्या छु षाना दानाको वन्दोवस्त ष्वामिदवाट जो मेहेर होला सो पाउन्या छ भनि राष्याको छ. भर्नु तौलनुमा २।४ जनाले गरि सकन्या जस्तो छैन भन्या झै लाग्छ. जो मजि वाटोको कुरालाई टुंग्या सिपाहि विन्ति चन्हाई पठायाको हो आयेन कुतितिरका समाचारका अर्थलाई षानापीनामा हाहात्कार भैरहेछ भन्या सुनिछ कुतिवाट मलाई लेष्याको चिठी जवाफ लेषनु शकेन. हजुरमा चिठी चन्हाई पठायाको छ. अघि अघिभन्दा ये साल नुन लिन ढाक्चा वहुतै गया २०।२१। २२ मानाका दरले वरावर ल्याउदैनन् औठगाम अडाका कागत्या हुलाकि लिस्ति डांडा गाउंको गुरुंघर २५ थर घरले दरि गयाछन् वाहुनहरू वस्न्या हालीहरू वस्न पन्यो भनि गुरुहरू कराउंछन् चिमलिको वाहुनहरूले ३२ घरको नाउँ लेषि ल्यायाको छ. गुरुंहरू झिकी ति वाहुनहरू राषि नपुग्याको अडा थपि वाहुनहरू राषी दिउं कि जो मजि सुवेदार अनुपसि षतू पनि मेरा साथमा छन् २ जनाको सल्लाहासित मजि भया वमोजिम टहल गर्नु लागी रह्याछु. इति सम्वत् १९११ साल मिति कार्तिक वदि १३ रोज ५ शुभम्— (क्रमशः)

ऐतिहासिक पत्रस्तम्भ

छाप

स्वस्तिश्री लेप्टचन् शिवप्रसाद सिंह वरन्यात क्षेत्रि कस्य पत्रम्—

आगे चैनपुर अड्डाका डिठ्ठा विचारि थरि मुषियाके यथोचित् उप्रान्त हाम्रा वषत सुंदर हिटि मनराजि वघैचा गुठिको डंड कुंड परि आयाको हाम्रा सनद लि आउन्या दुवान्या मुषिया गुठियार हाम्रा गुठि जगामा अैन वमोजिम गर्न्याछं हाम्मिले पठायाका मुषिया दुवान्या गुठियार तेस गुठि जगामा हामिले हाकिम गरि पठायाका दुवान्या मुषिया गुठियारले तेस गुठिभित्रका रैतिलाई पन्याको षेत मामला अैनमा वित्यास पारि विजाइ विदोत गरि षत केहि पान्या छ र पछि चुकेको ठहन्यो भन्या हाम्रा गुठिमा पठायाका दुवान्या मुषिया गुठियारले तेस गुठिका रैत भित्रमा पान्याको षत् हामिपट्टि इनहरूले विरायाको षेत् वुझी अैन वमोजिम सजाइ गन्या छौं तिमिहरूलाई तेस गुठिको कसैले मालिक तुल्याई हाम्रा जगामा पठायाको छैन हामिले पठायाका दुवान्या मुषिया गुठियारलाई ताहा तिमिहरूले हाम्रा गुठी जगाभित्र पन्याको मामला मुद्दा दामकाम थुन्नु भनि तिमिहरूलाई हाम्रा जगाको कसैले मालिक तुल्याई गुठमा पठायाको छैन हाम्रा गुठि जगाका रैतिको र हामिले पठायाका दुवान्या मुषिया गुठियारको तिमिहरूलाई कसैले मालिक गराइ पठायाको छैन हाम्रा गुठि जगाको जाइ विजाइ हामि याहि अैन वमोजि हेरि छिन्या छौं तिमिहरू र हाम्रा गुठमा तलामाथि गर्नामा लागि हाम्रो जगा विगार्नामा लाग्यौं भन्या तम्रो हाम्रो नरामरो पर्ला सो वुझि आफनु अड्डाको काज गर इति सम्वत् १९२३ साल मिति माघवदि ५ रोज ६ शुभम्—

(नरपति पाध्याबाट प्राप्त)

स्वस्तिश्री मन्महाराजाधिराज कस्य रुक्का

आगे काजी वखतवारसिंह वस्न्यात छेत्री के चैनपुरका लगापात वषत सुन्दरहिटिको घडचारी चनौटया व्यासी खोल्या रुंटो हांलु खरक तसको सांध पूर्व चुंहुंगो थुंको दखिन फल्याटे थुंको पश्चिम डुंगे गौडो उत्तर हिमा खोलो येति ४ किल्ला भित्रको जगा हिटी फुलवारीका जगेरा निमित्ते गुठी गरी वक्स्यौं आपना षातिरजामासंग भोग गर इति संवत् १८४८ साल मिति वैशाख वदि ३ रोज ३ शुभम्—

(नरपति पाध्या गौतम भंज्याङखर्क वडा नं. ८ चैनपुरबाट प्राप्त)

स्वस्तिश्री महाराजाधिराज कस्य रुक्का—

आगे वक्तवार सिंह वस्न्यातको चैनपुरका लगायेमा वखत सुन्दर हिटी मनराजी वगैचाको घडेरी चौउते वेसी खोले रुम्टो हांलु खरक सम्वत् १८४८ सालमा हिटी वकैंचाको सिंहार गर्न निमित्ते — वाट मोहोर गरी वक्स्यामा तुलाराम पाध्ये गोतामेलाई राखेको रहेछ ६१ सालमा सर्कार जांच पर्दा पनि थामी वक्सेकै हो वीचमा डागी सापकोटा वाहुनले छापको मोहर गर्दा सांद मिच्न आया छन् अमाली वसी षोलाका भला पंच सादवार राखी

निरोपन गर्दा कट्टी भयाको रहेनछ डांगी जयेनारां साप-कोटाले गरी लगेको मोहरको वीसही गरी अधिकै मोहर वमोजिको जगा पाछो रेखो पैदवार छिपोछापो वेठ वेगर घर गनी बुझी यो सीमा माफ गरी हिटी वकँचा फुलवारी गुठी – १ – वाट पनि थामी वक्सनु भयाको ७८ साल्मा कोत्ये सरूप विष्ट मेजर रामनाथ पाध्येको जांचमा श्री जङ्पल्टनमा दरिदा पल्टंवाट झिकी अधिकै मोहोर वमोजी थामी वक्स्यौं आपना खातीरजामासंग भोगेगर इति सम्वत् १८७८ साल मिति आषाढ शुदि ६ रोज ५ शुभम्—

(नरपति पाध्या गौतम भंज्याङखर्क वडा नं. ८ चैनपुरबाट प्राप्त)

स्वस्तिश्री जिम्मावाल राइ उदिमसि राइ हस्तवीरहरूके रातामाटे वस्न्या ब्वलु चापागाइके पुजि उप्रान्त थपले खेत हाम्रा जिम्माका भर्ना विन्हाउन्यालाई निज वालुका स्वारा धुसेनी रुंतीका छेउका लोहस्या नारुवा कसैका संद्धि सर्पन पानिघात नलाग्ने जगा वारीपारी खोल्छा लोहसे स्मेत २ ठाउँ गरी निज मोहियालाई विन्हाउन हाम्रा जिम्माका थप्ल्यामा भर्ना दिनु मुरि १ के कुत रु। वालि हामिसंग बुझाउनु भनी नीजलाई षेत विन्हाउन्या धुसेनी दिनमा मोहियाले जाचमा यो पुजि वमोजि ढडामा नाउँ दर्ता गर्नु भनी पुजि गरी दियां इति सम्वत् १९४८ साल मिति माघ वदि १ रोज ६ शुभम्

(संखुवासभा जिल्ला गा. पं. तुमलिङ्-टार वडा नं. ९ रातोमाटे बस्ने इन्द्रबहादुर गौलीको सौजन्यबाट प्राप्त)

○ औंठीको जस्तो छाप

स्वस्तिश्री सर्वजांचकस्य छोयाको रिमजिम छकतुके पुजि-उत्तर ४ गाउंको लामा भई असिना थामनु दश लामा सरह खानु दश लामाले तिन्या वमोजिम तिर्नु भनी पुजि गरिदियुं इति संवत् १९०५ मिति चैत्र शुदि ३ रोज शुभम्—

(जिल्ला कार्यालय संखुवासभा उमानाथ सुवेदी भोलानाथ गौली का सौजन्यबाट प्राप्त)

श्री भीमेश्वराय नमः। दोर्दण्डेन येन वलेन निहतो दोर्दण्ड दुश्शासनं युद्धे भीषण पादघात गदया दुर्योधन योधनं यो हन्ति समुलं प्रचण्डवलिनं कामातुरं कीचकं सन्चूर्ण भयद भयङ्करभिमं श्री भीमराजं भजे ।। श्रीसंवत् १९३८ साल मंसीर शुदि १५ रोज २ मा नेपाल पाटन धालछे कुटालको हाल चैनपुर वजार वस्ने कृष्णवीरको छोरा हीरालालको दाजु मोतीलालको नाममा चढाएकोमा हाल संवत् १९९१ – –

(संखुवासभा जिल्ला चैनपुरबजार भीमसेनथानको घण्टाभिलेख)

ABOUT THE AUTHORS

Mr. Shyam Sundar Rajvanshi	–	Assistant Epigraphist, Dept. of Archaeology, H.M.G., Nepal.
Mr. Hom Prasad 'Grihasthi'	–	Research Scholar, Nepal.
Mr. Corneille Jest	–	UNESCO Consultant, Paris.
Mr. Tej Ratna Tamrakar	–	Guide Officer, Dept. of Archaeology, H. M. G., Nepal.
Mr. Vishnu Ranjit	–	Overseer, Dept. of Archaeology, H. M. G., Nepal.
Mr. Prem K. Khatry	–	Lecturer, Tribhuvan University, Kathmandu, Nepal.

'प्राचीन नेपाल' का निमित्त प्राग्–इतिहास तथा पुरातत्त्व, लिपिविज्ञान, हस्तलिखित ग्रन्थ, मुद्राशास्त्र, अभिलेख, नृतत्त्वशास्त्र, संग्रहालय तथा ललितकलासंग सम्बन्धित मौलिक रचनाको माग गरिन्छ ।

रचना संक्षिप्त तथा प्रामाणिक हुनुका साथै अद्यापि अप्रकाशित हुनुपर्दछ । तर कुनै प्रकाशित विषयका सम्बन्धमा नयाँ सिद्धान्त र प्रमाण प्रस्तुत गरिएको भए तिनको स्वागत गरिनेछ ।

रचनासंग सम्बन्धित चित्रहरू पठाउन सकिनेछ । रचना पृष्ठको अग्रभागमा मात्र लेखिएको हुनुपर्नेछ । प्रकाशित लेखहरूमा व्यक्त गरिएको भावना वा मत सम्बन्धित लेखकको हो ।

महानिर्देशक
पुरातत्त्व विभाग
रामशाहपथ
काठमाडौं, नेपाल

Contribution of original nature dealing with pre-historic and field-archaeology, epigraphy manuscripts, numismatics, archives, art, anthropology and architecture of Nepal and museum and other techniques connected with various aspects of our work are invited to **'Ancient Nepal'.**

The contribution should be concise and well documented, and based on hitherto unpublished data, if not new interpretation of already known evidence.

The opinions expressed are those of the authors and do not necessarily reflect the views of the editor or the Department of Archaeology.

Photographs and illustrations (line drawing) may be sent. The typescript should be in double space and on one side of the paper only sent to:–

The Director General
Department of Archaeology
Ramshahpath
Kathmandu, Nepal.